

Sobre primeiros documentos en galego do mosteiro de Santa Comba de Naves

Pedro Dono López
Universidade do Minho

RESUMO: O presente artigo realiza unha aproximación ás primeiras manifestacións escritas do romance galego medieval dende a colección de pergamiños do mosteiro ourensán de Santa Comba de Naves. No marco das máis recentes contribucións á cuestión, aborda a emerxencia do galego reparando na relevancia da figura do notario no desenvolvemento da escrita romance. Achega ademais unha descrición dos principais trazos da nova escrita tendo en consideración os cinco documentos romances máis antigos do citado mosteiro, datados entre 1255 e 1279, cuxa edición completa o estudo.

Palabras chave: Galego medieval; emerxencia do romance escrito; documentos notariais.

ABSTRACT: The aim of this paper is to provide an approach to the oldest texts in Galician in the collection of mediaeval parchments of the Monastery of Santa Comba de Naves. Taking into account the most recent contributions to this subject, this study focuses on the emergence of written Galician, paying special attention to the relevance of the notaries at law in the development of the new written romance language. It, therefore, presents a study of the most relevant features of written Galician in the five oldest texts of Santa Comba, dated between 1255 and 1279. To complete the study an edition of these documents is included at the end.

Keywords: Mediaeval Galician; emergence of written Galician; notarial documents.

Nos últimos anos tense virado a atención para as primeiras manifestacións escritas do romance no occidente peninsular e o proceso de substitución do latín polo romance na escrita instrumental. Neste sentido, é xusto destacar a importancia, como desencadeante desta atención, da contribución de Martins (1999), que achega un conxunto de documentos datados entre 1175 e 1252 que integrarían a “primitiva produción portuguesa” xunto

Data de recepción: 27-10-2010 Data de aceptación: 11-01-2011.

á *Noticia de Torto* (ca. 1214-1216) e o *Testamento de Afonso II* (1214). Na esteira deste estudo, surxe un renovado interese polos comezos do romance instrumental, con destaque para a edición de diplomas, na que sobrancean os contributos de José António Souto Cabo sobre documentación galega e portuguesa. Ademais doutras publicacións deste autor que se citarán máis adiante, chamamos aquí a atención para Souto Cabo (2008a), onde se editan un total de 384 documentos notariais datados entre 1139 e 1270 que distribúe por tres conxuntos (26 diplomas latino-romances, 346 galego-portugueses e 12 galacio-leoneses), co obxectivo de, segundo o autor, “oferecer [...] uma base documental sólida que permita perceber o processo que levou à fixação do novo código scriptográfico romance na Galiza e em Portugal” (2008a: 9). Son de salientar igualmente, xa en relación con instrumentos galegos, os traballos de Monteagudo (2008), Boullón & Monteagudo (2009), Lorenzo (2007, 2009) e Gutiérrez Pichel (2008b, 2008c). O presente estudo pretende constituír unha achega para a definición dos parámetros de emerxencia da lingua, ben como para a caracterización da escrita deses primeiros documentos, sobre o caso do mosteiro ourensán de Santa Comba de Naves¹, priorado vencellado á abadía de Celanova².

1. SOBRE EMERXENCIA DO ROMANCE EN SANTA COMBA DE NAVES

Conviría antes de máis facer unha puntualización no referente ao entendemento que pensamos que se debe realizar do termo “emerxencia”. Na abordaxe da incorporación do romance á escrita instrumental acostuman empregarse termos como “transición” ou “proceso” que poden dar unha idea de progresividade ou gradualismo que, se ben están presentes en certo sentido na substitución escriptolóxica, non dan conta da complexa realidade destes feitos. Estamos con Monteagudo (2007: 296) cando di:

é enganoso concibir a evolución dos sistemas de escrita só ou fundamentalmente en termos de deriva diacrónica espontánea e puramente gradual, análoga á dos sistemas lingüísticos (nin sequera neste caso tal modelo é, en rigor, aplicable). En realidade, aquela evolución está marcada por cesuras, momentos críticos que se traducen en bruscas aceleracións do ritmo evolutivo ou viraxes inopinadas na súa orientación. Estes saltos cualitativos de importancia decisiva, que dificilmente teñen explicación nunha perspectiva puramente evolutiva (dunha deriva gradual e espontánea, queremos dicir), adoitan ser efecto da intervención efectiva dun daqueles centros [con capacidade para crear un sistema de escrita e con poder para implantalo].

1 Para a identificación arquivística dos pergamiños citados, emprégase unha referencia abreviada que se desenvolve no apartado dedicado á Bibliografía.

2 Os documentos en pergamiño deste mosteiro constituíen o obxecto de estudo da tese de doutoramento realizada baixo a dirección do profesor Ramón Lorenzo Vázquez.

Neste proceso de substitución lingüística do latín polo romance, entendido da maneira que acaba de ser exposta, vén sendo destacado o ano de 1255, tanto no ámbito galego como no portugués, como o comezo da definitiva instalación do vulgar nos instrumentos, a fronteira coa chamada “producción primitiva” (Castro 1991: 183)³, unha etiqueta que emprega Ivo Castro en relación coa “diminuta e esporádica produção de escrita em português, anteriormente à sua adoção regular nas cortes de Afonso III e seu fillo” (2004: 108). A atención prestada nos últimos tempos a estas primeiras manifestacións escritas da lingua no ámbito instrumental⁴ supuxo a presentación de novos textos como os máis antigos escritos en romance. Desde Portugal estas achegas concretáanse nas propostas de Martins (véxanse, especialmente, 1999 e 2001), onde se postula a “Noticia de Fiadores de Paio Soares Romeu” (1175) como a primeira manifestación escrita do portugués, e de Souto Cabo (2003a), que chama a atención sobre o “Pacto de Gomes Pais e Ramiro Pais”, para o que propón unha data de redacción entre os anos 1169 e 1173⁵. Ambas as propostas non estiveron exentas de polémica sobre a identificación lingüística dos textos propostos⁶, contestando tanto Emiliano (2003)⁷ como Souto Cabo (2003a: 336-337, 339-341) o carácter portugués da “Noticia de Fiadores”.

No caso da documentación galega contributos recentes viñeron sobre todo descartar instrumentos que se databan na primeira metade do século XIII (cf. Lorenzo 2004b: 37-39). Así, dende a súa publicación por Román (1989: 316-317), víñase considerando o Testamento de Estevo Pérez como o máis antigo texto en galego, ao datalo en 1230, ano que se lle segue atribuíndo no posterior estudo do documento de Souto Cabo (1996) e que rectifica Tato Plaza (2004) para o ano 1260⁸; este mesmo autor (Tato Plaza 1997) xa

3 Propón a data o autor portugués tendo en conta que de 1255 son dous documentos romances procedentes da chancelaría de Afonso III, aínda que recoñece que usa este ano “simbolicamente”, pois “não assinala nenhuma transformação importante” e “é apenas nos dez últimos anos do reinado de Afonso III [...] que se alarga e consolida o uso escrito da língua portuguesa nos documentos do governo” (Castro 2004: 107).

4 De determinados tipos textuais, como a poesía lírica ou o sermón, propicios para os primeiros ensaios da escrita romance (Monteagudo 2004: 58), non se conservan mostras orixinais. A posibilidade apuntada da existencia dun sermulario en galego a mediados do século XII (Monteagudo 1994: 171), a imaxe das *Homilies d'Organyà* para o catalán, resulta da interpretación errónea dunha referencia a un homilario da biblioteca da mitra compostelá que se di “de littera gallega”, unha vez que a de “letra galega” era unha das designacións da hoxe coñecida como visigótica e non ten relación ningunha coa lingua en que o libro estaba escrito (Santos 1994: 69, 72 nota 2). Aceptou a hipótese Mariño (1998: 84, 141, 186) e, despois da rectificación de Monteagudo (1999: 112 e 2004: 58), aínda se recolle en Freixeiro (2006: 19).

5 Datación contestada en Martins (2007: 162 nota 1) que o considera de 1175. Sobre a cuestión pódese ver a síntese de Castro (2004: 121-125).

6 Para Lorenzo (2004b: 33) estes e outros documentos do século XII aducidos por Martins e Souto Cabo “ou ben son documentos híbridos latino-romances, ou ben son frases romances incrustadas en documentos latinos”. En sentido parecido se expresa Monteagudo (2007: 293): “os testemuños en foco poderán considerarse todo o máis precursores da escrita romance, pero non textos plenamente romances no senso que se adoita empregar a (*sic*) este termo --textos escritos en galego-portugués”.

7 A quen se responde en Martins (2004).

8 Rectificación, por certo, que non estivo exenta de polémica (cf. Lorenzo 2003: 162 e 2004b:37-38; Souto Cabo 2004: 586-587 e 2006: 55-57).

tiña excluído do repertorio de documentos máis antigos dous diplomas de Oscira, presuntamente do ano 1229. Máis recentemente, Monteagudo (2005) chamou a atención sobre a versión en romance do Foro do Burgo do Castro Caldelas, supostamente redactado en 1228, unha datación que contesta Souto Cabo (2006: 28-35)⁹. Posteriormente, o propio Monteagudo (2007: 311) insire o privilexio no abano temporal de 1228 a 1250, indicando ademais que non existe certeza sobre a data e avanzando una probable localización cronolóxica en ca. 1250, datación que confirma en Monteagudo (2008)¹⁰. Con todo, tamén se aducen novos pergamiños como integrantes da primitiva produción galega. Así, tendo en conta unicamente instrumentos orixinais e sen problemas de identificación lingüística, en Galiza hoxe coñecemos como primeiras manifestacións escritas da lingua dous documentos do mosteiro ourensán de Melón (Lorenzo 2003:162 e 2004b: 38): unha compravenda de 1231 (edición en Souto Cabo 2003b: 812-813, 2004: 596, 2008a: 51 e 2008b: 182-183) e un foro de 1233 (edición en Souto Cabo 2004: 597), este último parcialmente en latín¹¹.

Sexa como for, todas estas contribucións deseñan un panorama ben diferente daquel ata hai pouco existente, que se plasma en diferentes inventarios de pergamiños integrantes da produción primitiva. Considerando períodos temporais parcialmente diferentes, mais que non acostuman ir máis alá do ano de 1260, aparecen catálogos de documentos galegos en Boullón (2004), de textos galegos e portugueses en Souto Cabo (2004: 588; 2006)¹², de documentos portugueses en Martins (2007: 183-184) e de documentación das áreas galego-portuguesa e astur-leonesa en Monteagudo (2007: 310-311).

Nos pergamiños hoxe conservados do priorato de Santa Comba de Naves non contamos con ningún exemplar escrito en romance que poidamos remitir a ese período cronolóxico. Ata mediados do século XIII todos os diplomas de Santa Comba están escritos en latín, situación que se verifica na xeneralidade da documentación medieval galega, salvo escasas excepcións. Así, segundo Gutiérrez & Cabana (2007:131), para o período que abranxe da segunda metade do século XII ata 1250, só contamos cun total de 10 documentos en romance, concentrados no período 1231-1250, xunto a outros 39 de carácter híbrido. Con todo, os textos latinos de Santa Comba xa presentan elementos romances¹³,

9 En Monteagudo (2007: 304-305) respóndese a algún dos argumentos aducidos neste estudo.

10 Expresada nos seguintes termos: “atendendo a todo o conxunto de elementos de xuízo que levamos manexado (diplomáticos, paleográficos, scriptolingüísticos e históricos), estimamos que o traslado do orixinal latino debeu de ser efectuado contra os finais do reinado de Fernando III en Galicia e León ou nos primeiros do seu fillo Afonso X. Aínda que en teoría puido facerse en calquera momento a partir de ca. 1230, os elementos que levamos barallado apuntan claramente cara os arredores de 1250” (Monteagudo 2008: 266).

11 Sobre a polémica da descuberta destes documentos, véxase Lorenzo (2004b: 38) e Souto Cabo (2004: 585-586).

12 Neste segundo traballo inclúese ademais unha extensa crítica do citado elenco de Ana Isabel Boullón.

13 No traballo pioneiro de Veiga Arias (1983) recóllense numerosos exemplos de elementos románicos en textos latinos que testemuñan certos aspectos fonéticos do romance. Cunha perspectiva máis abranxente, abórdase a cuestión do galego no latín en Lorenzo (2003).

ben en forma de palabras illadas (sobre todo, elementos onomásticos), ben en fragmentos arromanzados máis ou menos extensos¹⁴, treitos estes que acostuman manifestarse na parte dispositiva do documento, ou sexa, onde fundamentalmente se consigna o negocio obxecto de escrituración, pois constitúe o fragmento do documento menos sometido a fórmulas estereotipadas, a máis variable do texto, polo que é “aí, onde o texto escrito, por veces, não reproduz palavras ou frases feitas, que desde mais cedo emergem novas tendências de representação gráfica que escapan às coordenadas scriptográficas latino-notariais” (Martins 1999: 495)¹⁵. Estas formas ou treitos romances, que se ben, como tradicionalmente se vén apuntando, podemos vencellar á impericia dos escribáns¹⁶, tamén encontran xustificación na “necesidade de precisión propia deles [dos documentos notariais] esixía o rexistro exacto de nomes de lugar ou de persoa ou de certos substantivos que na súa forma latina poderían mover a confusión (caso de *leira* ou *larea* no canto de *glarea*) ou porque, aínda que escritos en latín, estes diplomas tiñan que ser comprensibles, polo menos parcialmente, para persoas que só coñecían o romance, o que explica que as formas románicas ou arromanzadas sexan especialmente frecuentes nas partes dispositivas” (Mariño 1998: 86). Nestas manifestacións do romance ensáianse diferentes solucións gráficas que en boa medida logo se empregarán, ou que xa se empregaban¹⁷, na escrita do vulgar.

No referente aos casos máis ou menos puntuais de romanismos ou formas híbridas latino-romances, limitámonos a apuntar, simplemente a título de exemplo, os testemuños contidos nun par de pergamiños. Nun documento de 1216 (ACO 159) o mosteiro de Santa Comba cede a un particular a herdade de “*Sanctum Johammem de Riqueixo*”, pola que debe pagar, entre outras prestacións, “chousa”, “meitiga” e “goiosa”. Por outra parte, noutro pergamiño de 1237 (ACO 454) que consigna un arrendamento entre particulares da vila de “Astrees”, alúdense a contribucións relativas a “nabale”, “sessege domorum” ou “goyosa”, incluíndo entre as testemuñas do negocio a “*Petrus Muniz, [...], Martinus Cha-*

14 Mostras de romanceamento na *dispositio* documental poden verse, por exemplo, en Lorenzo (2004b: 33-37), Gutiérrez & Cabana (2007: 148-149) ou, para instrumentos portugueses, Martins (1999: 495-497).

15 Para Souto Cabo (2003a: 333) estes elementos estarían presentes “em particular na definição da(s) matéria(s) objecto de transacção. Assim acontece quando se procede à delimitação ou descrição de espaços geográficos ou na referência e enumeração de elementos materiais concretos como, por exemplo, espécies de pagamento ou tributo. Para além dos topónimos, amiúde coincidentes com substantivos, os elementos romances máis assíduos são os substantivos, os adjectivos, os artigos, as preposições e os advérbios. Em muito menor medida ocorrem formas verbais ou pronomes”.

16 Segundo Lorenzo (2003: 163) estes redactores non terían dificultades no emprego de “fórmulas jurídicas comuncs, que más o menos se adecuan a los principios de la lengua latina medieval, sino cuando tienen que pasar a lo más particular y concreto, es decir, a nombrar a las personas que intervienen en la compra-venta, fuero, etc. o que actúan como testigos, cuando tienen que escribir los topónimos o establecer los límites de las heredades, etc. Entonces es cuando no saben hacerlo en latín y escriben las formas en romance o latinizan de mala manera su propio romance”.

17 En palabras de Veiga Arias (1983: 299), “en los documentos aparecen de forma irregular los que después serán grafemas normales de las lenguas gallega y castellana, lo cual nos induce a postular la existencia de escritos, por modestos que fuesen, en lengua gallega”.

forin [...], *Johannes Saluadoriz Preto, Johannes Martini de Beyro; Suerius Petri, pixotario; Arias Pelagij, alfayat; Petrus Petri, fornario*". Do mesmo xeito, tamén se pode aducir algunha mostra de romanceamento na *dispositio* documental que afecta nomeadamente á localización e delimitación de propiedades, así como a cláusulas ou condicións de cesión dos bens obxecto do negocio. Neste sentido, destaca un dos textos redactados polo monxe notario Johannes Pelagii, un aforamento da herdade de Penalonga outorgado polo prior Vasco en 1251. Este documento xa chamou a atención a Gutiérrez & Cabana (2007: 136-137), que o catalogan entre os documentos híbridos latino-romances e transcriben o fragmento "hereditatem de Pena Longa... con Petro Arie" (*Ibid.* 148), e a Souto Cabo (2008a: 34-35), que o edita igualmente como documento latino-romance. Reproducimos a seguir fundamentalmente a parte dispositiva do diploma¹⁸.

jllam hereditatem de Pena Longa quomodo diuidit per ip/sa petra et inde ad Pena do Muogo et inde ao Outeiro da Felgeira et inde alas lage/as de Felgeira et inde alo Outeiro da Pena Lubusome et inde reditur superlo Souto et uadit / alo marco do Ual do Bezero; in alia parte quomodo diuidit comos de Caneto perla Pena / Lobusome et uadit ao Cancelo et reditur sursum quomodo diuidit con Petro Arie. Damus et conce/dimus per cruces et per marcos, talj condicione quod laboretis et paretis ben et detis inde / terciam partem omni fructu ad monasterio per suum hominem, pan debetis ducere ad mo/nasterio et uino in torculari, et debetis esse vassalos monasterio. Si ibi feceritj/s domos, detis inde tres tres solidos in die Sancti Martinj agnatim, pro lutuosa singu/los morabitos, pro gaudiosa quinque quinque solidos. Desque leuardes fructu, detis / II II solidos in die Sancti Martinj agnatim et senara II II dias per unum quoque mense, / excepto primos II agnos. Et debet esse laborato usque XVJ agnos quo fuerit labor/adoiro et persuir per hereditatem Sancte Columbe (ACO 666).

2. LATÍN E ROMANCE NA SEGUNDA METADE DO SÉCULO XIII

Da segunda metade do douscentos datan, pois, as primeiras mostras de documentos plenamente romances do cenobio de Naves. Xa se apuntou máis arriba o ano de 1255, en relación coa documentación portuguesa, como baliza entre a "producción primitiva" e unha nova etapa en que se desenvolve o proceso de instalación e xeneralización do romance nos instrumentos. No caso do reino galego, a data vai máis alá do "simbólico", pois constitúese no "fito que marca unha nidia mudanza de rumbo na emerxencia da escrita en romance galego [...], pois nese ano rexistramos non menos dunha ducia de documentos plenamente

18 Na transcripción desenvólvense todas as abreviaturas en itálico e modernízase a puntuación, o emprego de minúsculas e maiúsculas e a unión e separación de palabras.

romances" (Monteagudo 2007: 306-307)¹⁹. Precisamente de 1255 é o primeiro documento en galego de Santa Comba, unha sentenza ditada polo xuíz Oveco Luz en relación co pagamento dunha loitosa ao mosteiro de Naves. Con todo, só contra o último cuarto do século se afirma o romance galego nos pergamiños do mosteiro, o que, en termos xerais, con diferentes ritmos segundo as institucións²⁰, se verifica noutras coleccións de documentos monásticos²¹.

Cadro I. Latín e Romance en Santa Comba de Naves (2ª Metade do Século XIII)²²

Lingua(s)	1250/1259	1260/1269	1270/1279	1280/1289	1290/1299	Total
Latín	17 (1)	10 (1)	8	1 (1)	3	39 (3)
Galego	1	1	2	6	3	13
Galego (castelán)	0	0	1	0	0	1
Castelán (latín)	(1)	0	0	0	0	(1)

IDENTIFICACIÓN ARQUIVÍSTICA DOS DOCUMENTOS²³

— 1250-1259. *Latín*: 1250 (ACO 643, 649), 1251 (ACO 666), 1253 (AHN 1506/8), 1255 (ACO 726, 731, 739, 275), 1257 (ACO 754, 760), [1253-1258] (ACO 6169, 6134), 1258 (ACO 801, 77 [copia], 802, 319), 1259 (ACO 327, 819). *Galego*: 1255 (AHN 1506/9). *Castelán (latín)*: 1255 (AHN 1506/10 [traslado de 1325 con suscripción notarial en galego]).

- 19 En termos semellantes se expresa Souto Cabo (2008b: 177) ao afirmar que "supón un evidente salto cualitativo e cuantitativo en relación ao período previo".
- 20 Para Lorenzo (2004b: 51) a situación "é bastante diferente nas distintas coleccións documentais e a imposición do galego non se deu por igual en tódolos mosteiros e catedrais, pois hai lugares nos que tardou bastante en consolidarse a nosa lingua na documentación escrita e outros nos que se impuxo máis cedo". Exemplo de precocidade é o mosteiro de Montederramo, onde xa na década dos sesenta a produción en galego é amplamente superior á latina (42 fronte a 8 documentos), segundo refire o autor no mesmo lugar.
- 21 Tendo en conta os diplomas de nove cenobios galegos do período de 1256 a 1285, Souto Cabo (2002a: 442) computa "242 romances sobre un total de 574. Isto supom 42% de documentos em galego-português para o período em análise, passando de 3% no primeiro segmento [de cinco anos] a 86% no último". En Portugal, pola súa parte, é máis serodía esta xeneralización do romance, como se pode comprobar na documentación de Santa María de Alcobaca, onde "o uso do latín continua a ser maioritario, no mínimo, até ao final do século [XIII], particularmente nas cartas emanadas directamente do convento" (Souto Cabo 2002b: 370).
- 22 Na columna das linguas, as opcións "Galego (castelán)" e "Castelán (latín)" informan de documentos que inclúen outro(s) en lingua diferente. No referente ao cómputo dos diplomas, téñase en conta que se contabilizan separadamente entre parénteses os duplicados (copias simples, traslados autorizados, documentos incluídos); o tipo de duplicado explicitase máis abaixo xunto á identificación arquivística dos pergamiños. Por outra parte, cómpre advertir que non se considerou un documento en galego (ACO 6170) cuxas roturas impiden ler a data; situámolo entre 1297 e 1312 tendo en conta o período en que está documentado o prior de Santa Comba que figura como destinatario do documento.
- 23 No xa citado traballo de Lorenzo (2004b) sobre a emerxencia e decadencia do galego escrito, recóllese referencia á documentación de Naves deste período, tanto dos documentos en latín e en galego (p. 47) como dos traslados das cartas en castelán de Afonso X (pp. 82-83, 131).

- 1260-1269. *Latín*: 1265 (ACO 934, 947, Escrituras VII/71 [incluído en documento de 1354]), 1266 (ACO 953, 947), 1267 (ACO 972, 974), 1268 (ACO 997), 1269 (ACO 1007, 1008, 1023). *Galego*: 1266 (ACO 957).
- 1270-1279. *Latín*: 1270 (ACO 1040), 1272 (ACO 1076-77, 1080), 1276 (ACO 44, 1245), 1279 (ACO 1296-97). *Galego*: 1279 (AHN 1506/12, ACO 1309). *Galego (castelán)*: 1278 (AHN 1506/11).
- 1280-1289. *Latín*: 1283 (ACO Escrituras I/10 [incluído en documento de 1446]), 1289 (ACO 1506). *Galego*: 1282 (ACO 1361, 1367), 1286 (ACO 1742), 1287 (ACO 1455, 1463), 1289 (ACO 1520).
- 1290-1299. *Latín*: 1290 (ACO 6130), 1298 (ACO 1687, 1690). *Galego*: 1290 (ACO 1541), 1293 (ACO 1592), 1297 (ACO 1678).

Considerando as primeiras manifestacións do romance galego, sempre no marco da restante documentación de Santa Comba, tentaremos tecer algunhas consideracións sobre as motivacións da mudanza escriptolingüística nos instrumentos notariais do mosteiro. A investigación recente sobre as primeiras manifestacións escritas da lingua apunta ora para a influencia dunha tradición escrita vinculada á produción lírica²⁴, tanto desde Portugal (Martins 2001: 38-44 e 2004: 518-521) como da Galiza (Boullón 2005: 50-51; Monteagudo 2007: 298-304), ora para determinadas tipoloxías diplomáticas favorecedoras do emprego do romance, sobre todo en relación con documentos portugueses (cf. Martins 1999: 495-499 e 2001: 30-33; Souto Cabo 2003a e 2003b), ao estaren menos suxeitas a modelos formulísticos latinos, que se designan conxuntamente como *documentos de proba* (frente aos documentos dispositivos), cuxo obxectivo é “consignar e perpetuar a memoria de um acto jurídico (oral ou escrito) ou dar testemunho de factos que possam vir a ser objecto de tratamento jurídico”, polo que “dispensam a subscrição por notário e testemunhas” (Martins 1999: 497). Esta distinción entre documentos probatorios e dispositivos presenta “escasa utilidade para os textos producidos no territorio galego” (Monteagudo 2007: 309)²⁵, pois, como sinala Souto Cabo (2008b: 173) en relación co máis antigo instrumento en galego (unha compravenda do mosteiro de Melón datada en 1231), “non parece que teña existido calquer tipo de coartada diplomática que xustifique o recurso ao (novo) modelo escritural romance, até ese momento practicamente inédito en territorio galaico. A carta, en correspondencia coas exixencias diplomáticas propias dunha compra-venta, reúne todos os requisitos da documentación dispositiva”.

Neste sentido, parece existir consenso entre os diferentes autores na relevancia que se outorga a un impulso extragalego, da corte real, como factor decisivo no emprego e xenera-

24 Aínda que tamén se ten apuntado que “se trata de tradicións diferentes en orixe e [...] sen claros puntos de conexión” (Souto Cabo 2008b: 181).

25 Sobre a documentación non dispositiva no período de emerxencia do galego, véxase Gutiérrez Pichel (2007, 2008a).

lización do romance xa na segunda metade do trescentos. Así, en palabras de Monteagudo (2007: 275-276), hai que entender

o proceso de emerxencia do romance na escrita como un caso de propagación dunha innovación que en liñas xerais avanza gradualmente do oriente cara ao occidente e do norte cara ao sur. A súa orixe remota hai que situala no ámbito cultural franco, mentres que a súa difusión na área centro-occidental da Península Ibérica se produciu dunha banda por contacto entre as rexións xeograficamente próximas, e doutra a través do intercambio duns centros culturais con outros, a comezar polos que recibiron un influxo máis forte da cultura ultrapirenaica. [...] no noso caso o avance se produciu a partir [do] centro da península, desde a área castelá (en senso lato) cara ao oeste, afectando antes ao dominio astur-leonés e inmediatamente despois ao galego-portugués.

Esta influencia da chancelería real entendemos que se manifesta na adopción do vulgar por determinados tipos de redactores de instrumentos. Parece, en efecto, que a lingua do documento depende en boa medida da clase de rogatario que interveña²⁶, coadxuvando a variable “autor”, tendencialmente non relixioso²⁷. Xa tiña advertido Lucas Álvarez (1989: 374-375) sobre diferenzas importantes na escolla escriptolingüística “según se trate de notarios episcopales o reales y concejiles. Los primeros mantienen el uso del latín hasta finales del siglo XIII; los monásticos quedan en un punto intermedio entre los episcopales y los reales, y éstos con los concejiles utilizan con preferencia o exclusividad el gallego desde su creación”²⁸. Aos notarios que interveñen na documentación de Santa Comba prestaremos atención a continuación para pór de relevo a vinculación entre opcións de lingua / scripta e determinados tipos de fedatarios.

Das informacións que se recollen no Cadro II, dedúcese que durante a segunda metade dos trescentos interveñen na documentación do priorado tres tipos de notarios en función da autoridade que os nomea e a xurisdicción en que actúan: monxes notarios de Naves, rogatarios de Ourense e notarios reais. O priorado de Santa Comba contou, pois, cun notariado propio, cuxos titulares nomearía o prior e actuarían nos señoríos do mosteiro, e que

26 No mesmo aspecto incide Monteagudo (2007: 310) ao chamar a atención para “o contributo dos notarios de concello e os notarios de designación real” na emerxencia do romance galego neste período.

27 É de destacar aínda a intervención de personaxes vinculados á administración real nos documentos aquí editados: o xuíz Oveco Luz (doc. 1); Gonzalo Fanes de Nóvoa, tenente das terras do Bolo de Senda, Búbal, Castela, Nóvoa e Seoane (doc. 2); o porteiros Pedro Martins e Fernando López (doc. 3); o pesquisador Xoán Arias de Noelle (doc. 4).

28 Con todo, o mesmo autor, en relación cos diplomas de Oseira, desvaloriza o papel do redactor no referente á escolla da lingua ao indicar que “no está relacionada, al menos en principio, con la procedencia del escriba o notario «clerical o laico», «iuratus o del rey», y el gallego penetra lo mismo en los ambientes escritorios del monasterio o de las jurisdicciones notariales. Quizá la excepción más apreciable sea la de los notarios de Orense, que mantienen durante un tiempo mayor el uso del latín” (Lucas Álvarez 1975: 239).

ata ben entrado o século usan o latín. É o caso de Johannes Pelagij²⁹, Johannes Petri (II)³⁰ e Johannes Iohannis (IV), que deixan constancia do seu carácter de monxes notarios. Probablemente habería que incluír na nómina dos tabelións monásticos a Johannes Iohannis (I)³¹ e Petrus Iohannis³², aínda que na súa intitulación só aluden ao seu carácter de notarios públicos ou xurados, entendendo que non se explicita a xurisdicción en que actúan por consabida. Xa con Gonzalo Pérez temos o primeiro frade, e único no século XIII, que emprega o romance a partir de 1289, o que supón a instalación definitiva do galego na escrituración dos negocios do mosteiro³³.

As primeiras manifestacións do romance en Santa Comba de Naves, en consecuencia, débense a outros tipos de redactores. Como xa foi sinalado, o documento máis antigo en galego que se conserva data de 1255 e trátase dunha sentenza dada polo xuíz Oveco Luz que redactou Pedro Domínguez, notario nas terras de Búbal e Temes (v. documento 1 do apartado 4). Estamos neste caso perante un funcionario nomeado polo rei, polo que o emprego do romance se debería á incidencia dos usos e orientacións lingüísticas da curia real³⁴. O mesmo comportamento lingüístico encontramos no notario real Xoán Ares nas terras de Orcellón, Búbal, Castela e Bolo de Senda, que en diversos catálogos e coleccións documentais aparece usando case exclusivamente o galego. Así, nos diplomas de Oseira obsérvase como no comezo da súa actividade usa o latín, tal como mostran dous documentos de 1272³⁵, aínda que un deles inclúe outro documento en galego (Romani 1989: 958-959, 966-967), para posteriormente redactar nesta lingua numerosos documentos entre 1273 e 1293³⁶. Xa na documentación de San Clodio do Ribeiro figura como rogatario de bastantes

29 Figura o seu nome, acompañado da fórmula “qui notuit”, como testemuña e monxe de Santa Comba nos documentos que redacta.

30 Non se identifica como monxe este “pubricus notarius Sancte Collumbe”. Entre as testemuñas de documentos de 1255 (ACO 275) e [1253-1258] (ACO 6169) figura un frade de Naves do mesmo nome.

31 Un monxe do mesmo nome figura como testemuña de varios documentos datados na década dos 50 do século XIII (ACO 731, 275, 760, 6169).

32 Está documentada unha testemuña do convento dos monxes con idéntico nome entre 1269 e 1272 (ACO 1023, 1040, 1076-77, 1080).

33 Despois desta data o latín só aparece en documentos cuxo autor non é o prior e o convento de Naves (ACO 6130, 1687, 1690).

34 Xa “durante a durante a década de 1240 [no orixinal, por erro, 1940] culmina o proceso de ascensión do romance a idioma oficial da chancelaría de León-Castela. [...] Ás portas da metade do século, o castelán impuxérase de xeito practicamente completo e irreversible na documentación oficial da monarquía castelán-leonesa” (Monteagudo 2007: 280). No referente ás disposicións lexislativas afonsinas relativas ao emprego do romance nos instrumentos, apuntan Gutiérrez & Cabana (2007: 155) que “aínda non se desenvolvendo unha norma clara e directa para o impulso do romance na escrita, a lexislación do rei Sabio serve de modelo claro e efectivo [establecendo modelos de instrumentos notariais en castelán] para o uso escrito do romance, aplicándoo os notarios á súa propia lingua”.

35 Se se identifica este Xoán Ares co “Johannes Arie” auxiliar de Pedro Míguez, notario real en Seoane e Nóvoa, habería que acrecentar a estes dous documentos un pergamiño en latín do ano 1268 (Lucas Álvarez & Lucas Domínguez 1996: 340-341).

36 Cf. Romani 1989: 975-976, 976-978, 981-982, 987-988, 1008-1009, 1014-1018, 1019-1020, 1025-1026, 1033-1034, 1038-1040, 1044-1045, 1067-1068, 1078, 1086-1087, 1092-1093, 1099-1100, 1110-1111, 1137, 1140-1141, 1153-1154, 1158-1159, 1165-1166, 1172.

documentos en galego entre 1275 e 1284³⁷, aínda que suscribe en latín catro documentos en romance redactados por notarios auxiliares nos anos 1276, 1281, 1289 e 1290³⁸.

Na emerxencia do romance en Santa Comba teñen tamén un papel importanté os notarios de Ourense que, sendo a cidade de señorío episcopal, deben o seu nomeamento ao bispo. Sobre o tabelionado da cidade, téñase en conta que, segundo Lucas Álvarez (1989: 352), para alén dos chanceleres e vicechanceleres da cidade, existía “una pléyade de notarios y scriptores, que parecen divididos en dos grupos, los que son notarios del obispo, y los de la ciudad, especialmente éstos a partir de la segunda mitad del siglo [XIII]”. Como se pode comprobar no Cadro II, os diferentes tipos de rogatarios están representados nos diplomas de Naves, mais hai que notar que nos documentos en romance actúan fedatarios que se intitulan como públicos e / ou xurados da cidade e non da curia episcopal, aínda que Lucas Álvarez (1989: 372) defende que os tabelións da curia do bispo e os “notarii publici” das cidades episcopais manteñen unha mesma fidelidade á escrita latina³⁹. Os notarios da cidade, pois, parecen ser máis permeables á lingua vulgar que os vinculados ao bispo e a igrexa de Ourense, feito que se debe atribuír a que predominantemente se ocupan de escriturar negocios non eclesiásticos. Neste sentido, convén ter presentes as palabras de Bono (1982: 155) cando explica:

[Los] notarios *auctoritate episcopi* eran diferentes, por razón de su función, de los *notarii episcopi* o *not. s. ecclesiae* afectos a las actividades de la cancillería y de la curia episcopales, pues aquéllos estaban dedicados específicamente a la escrituración *comunal* o entre particulares; sin embargo, esta diferencia esencial quedó en algunas ciudades muy atenuada, pues los notarios de la Iglesia también actuaron en la escrituración entre particulares, y por su parte los notarios públicos de creación episcopal ejercieron muy frecuentemente en asuntos de la Iglesia, ya curiales, ya de cancillería.

Se reparamos agora nos usos escritos destes notarios da cidade noutros repertorios documentais, verificase en xeral unha substitución progresiva do latín polo vernáculo e non deixa de resultar curioso constatar como os diplomas máis antigos en galego de cada un deles fan parte da colección do priorato de Santa Comba, se exceptuamos o caso de Pedro Eanes, cun uso exclusivo do galego nos documentos que suscribe entre 1273 e 1280⁴⁰.

37 Cf. Lucas Álvarez & Lucas Domínguez 1996: 361, 364, 367-368, 369, 370-371, 373-374, 375-376, 377-383, 385, 388-389, 392-393, 394.

38 Cf. Lucas Álvarez & Lucas Domínguez 1996: 374-375, 388, 412, 414-416. O mesmo acontece cun testamento de 1292 publicado por Ferro Couso (1996: 51-53).

39 Con todo, se reparamos nas suscripcións do elenco de rogatarios de Ourense que inclúe o autor no mesmo traballo (Lucas Álvarez 1989: 414-422), notarase como os casos de notarios que empregan o galego son aqueles que non expresan na suscripción unha vinculación ao bispo ou á igrexa de Ourense.

40 Cf. Duro 1996: 324, 336-337, 346-347, 350, 362-363; Romani 1989: 1073-1074.

Así, Martiño Pérez escribe en latín instrumentos datados entre 1259 e 1274⁴¹, mais xa usa o galego, fóra dos pergamiños de Santa Comba de 1266 (v. documento 2 do apartado 4) e 1287 (ACO 1455), en documentos de 1267, 1279, 1282, 1289 (cf. Romani 1989: 899 [coa notificación en latín], 1087, 1100-1101, 1148), 1287 (Ferro Couselo 1996: 45-47; Vaquero 2004: I, 114-116) e 1291 (Duro 1972: 163). É máis serodia a incorporación da lingua na documentación conservada do notario Afonso Pérez, pois só aparece usando o romance en 1297 (Duro 1996: 345-346) mentres escribe en latín entre 1272 e 1279⁴², algo semellante ao que acontece con Bieito, do que só localizamos documentación latina datada entre 1261 e 1282⁴³.

En fin, algúns outros notarios de Ourense representados na documentación de Santa Comba como escritores en latín usaron esporadicamente o galego na escrituración. Neste sentido chama a atención que as escasas mostras de emprego do romance por parte destes tabelións (só recolleemos un exemplar para cada un deles) constituían en todos os casos documentación que presenta un carácter litixioso. É o caso de Michael Iohannis, que chegou a ser chanceler de Ourense, amplamente documentado entre 1264 e 1296 na documentación privada do ACO (v. Duro 1973, 1996) e na do mosteiro de Oseira de 1268 a 1279⁴⁴. Emprega sempre o latín nos documentos que autoriza, agás nun único caso de 1268: unha procuración de Urraca Eanes de Cercio en favor do crego Xoán Sebastián (Duro 1996: 314, Souto Cabo 2008a: 227), que a representará na concordia alcanzada cos fillos de seu irmán Nuno Eanes de Cercio sobre os bens deste último (Duro 1996: 315-316). Pola súa banda, Johannes Martini, redactor en latín entre 1285 e 1297⁴⁵, usa o galego en 1288 (Duro 1996: 389) para unha sentenza ditada polo cóengo Fernán Pérez sobre unha contenda entre o cabido de Ourense e os foreiros de Celeirón, en Puga. De Dominicus Iohannis, do que só encontramos textos en latín nos fondos de Naves (v. Cadro II)⁴⁶, escribe en romance no ano 1296 (Duro 1973: 144-145) unha sentenza dada polo tesoureiro Rodrigo Pérez e o cóengo Fernán Pérez sobre un litixio entre o cabido de Ourense e o crego do coro Francisco Vázquez por unha casa na Rúa dos Arcediagos.

Poderíase concluir, pois, que o emprego do galego se vincula aos notarios de nomeamento real, ao tempo que entre os rogatarios de Ourense se aprecia un desprazamento progresivo do latín en favor do vulgar, nomeadamente entre os notarios da cidade. Máis

41 Cf. Duro 1996: 271, 279-280, 285-286, 287-288, 289-290, 320, 339; Romani 1989: 861-862, 864-865, 1030-1031.

42 Cf. Duro 1996: 334-336; Romani 1989: 1023-1024; Lucas Álvarez & Lucas Domínguez 1996: 377, 386.

43 Cf. Duro 1996: 286, 291, 305-306, 338-339, 354, 367-369; Romani 1989: 1037-1038.

44 Cf. Romani 1989: 909-910, 957, 968-969, 978-979, 989-990, 999-1001, 1020-1022, 1054-1055, 1066-1067, 1080-1081.

45 Cf. Duro 1973: 135, 137-138, 140, 145, 146, 146-147; Romani 1989: 1149-1150, 1166-1167, 1184-1185.

46 Máis tarde, en 1302 (AHPO 17/1) redacta xa en galego un documento no que se recollen as cláusulas do testamento de Maior Pérez que interesan a Santa Comba de Naves, a pedido do prior Xoán Pérez (Ferro Couselo 1996: 57-58).

resistentes ao emprego do galego se mostran os monxes notarios, que só contra o final do período adoptan o romance.

Para fechar este apartado, deixamos unha nota sobre as exiguas mostras de romance castelán que respectan a un par de pergamiños. O máis antigo é un privilexio confirmatorio de Afonso X de 1255 (AHN 1506/10), conservado en traslado autorizado de 1325 (con suscripción en galego), que inclúe o texto en latín da mercé concedida por Afonso VIII e confirmada por Fernando III. Por outra parte, en castelán están dúas cartas incluídas nun documento en galego de 1278, unha do propio Rei Sabio e outra de Estevo Fernández, seu meiriño maior en Galiza (v. documento 3 do apartado 4), con numerosos galeguismos neste segundo caso⁴⁷. Como xa se apuntou, na curia real o emprego do romance castelán xa estaba normalizado, polo que non é de estrañar o recurso ao vulgar centro-peninsular por parte do rei ou dun seu oficial⁴⁸.

3. ASPECTOS DA ESCRITA ROMANCE GALEGA

Os aspectos da escrita galega que a seguir se comentan teñen que ver cos cinco documentos editados no apartado 4.2, polo que as consideracións que aquí se tecen á volta da primeira escrita galega deben valorarse tendo en conta o reducido tamaño do corpus. Dados entre 1255 e 1279, constitúen as mostras máis antigas de romance en Santa Comba de Naves, antes da consolidación da escrita galega nas dúas últimas décadas do século XIII. Non temos en conta, pois, os textos en castelán incluídos no documento 3, a non ser o caso dalgún testemuño relevante para os parámetros de escrita aquí considerados (cf. as ocorrencias de *Meende* 3.27,38).

3.1. Representación de nasalidade vocálica

No referente ao carácter nasal das vogais, resultado da perda dun *-n-* intervocálico, mostran os documentos ata catro maneiras diferentes de representación⁴⁹. Como veremos,

47 Do emprego do galego nun documento de 1266 por parte da mesma personaxe (ed. en Souto Cabo 2008a: 199-200, 2008b: 188) deduce Souto Cabo (2008b: 181) que "a administración réxia tivo a lingua autóctone como vehículo comunicativo [...]. Isto implica un grao notábel de «normalización» do idioma autóctone, que só se verá seriamente alterada dous séculos despois. De todos os modos, notemos que o documento admite, en certa proporción, elementos espúrios que poden suxerir a consideración incipiente do castellano como modelo lingüístico de prestixio".

48 Existen abundantes exemplos de emprego do castelán na segunda metade do XIII en documentos respectantes ao reino de Galiza, sobre todo no caso de diplomas reais e, en menor medida, en instrumentos vinculados a individuos non galegos (cf. Lorenzo 2004b: 82-84, 86-87).

49 As mesmas catro posibilidades están presentes na documentación temperá de Montederramo (Lorenzo 2007: 323). Pola súa parte, Boullón & Monteagudo (2009: 22) consideran o acento dobre entre as posibles representacións da nasalidade. Sobre as plicas, que non temos en conta aquí nin na transcripción dos textos, véxase o que se di máis abaixo nos criterios de edición.

Cadro II. Notarios da Documentación de Santa Comba de Naves
(2ª Metade do Século XIII)

Nome	Intitulación	Data
Johannes Iohannis (I)	publicus notarius	1250 (ACO 643, 649)
Johannes Pelagij	qui notuit	1251 (ACO 666), 1255 (ACO 726), [1253-1258] (ACO 6134)
Gregorius	vicecancellarius ciuitatis auriensis	1253 (AHN 1506/8)
Pedro Domínguez	notario de Búual e de Temeis	1255 (AHN 1506/9)
Johannes Petri (I)	notarius juratus auriensis	1255 (ACO 731, 739)
Johannes Iohannis (II)	publicus notarius ecclesie auriensis	1255 (ACO 275), 1257 (ACO 760), 1258 (ACO 319), 1259 (ACO 327)
Johannes Petri (II)	pubricus notarius Sancte Collumbe canonico auriense cancellario cjuitatis	1257 (ACO 754)
Petro dicto Abbate		1258 (ACO 801), [1258] (ACO 77), 1258 (ACO 802)
Viuianus Petri	notarius iuratus auriensis	1259 (ACO 819)
Michael Iohannis	juratus notarius auriensis	1265 (Incluído en ACO, Escrituras VII, 71)
Johannes Iohannis (III)	publicus notarius auriensis	1265 (ACO 934), 1267 (ACO 974)
Petrus Munionis	portionarius auriensis et uicecancellarius ciuitatis eiusdem	1265 (ACO 947), 1266 (ACO 947)
Johannes Iohannis (IV)	monachus, publicus notarius	1266 (ACO 953), 1267 (ACO 972), 1268 (ACO 997), 1269 (ACO 1007, 1008, 1023), 1270 (ACO 1040), 1272 (ACO 1076, 1077, 1080)
Martín Pérez	notario iurado de Ourense	1266 (ACO 957), 1287 (ACO 1455)
Johannes Martini	publicus notarius auriensis	1276 (ACO 44), 1289 (ACO 1506), 1298 (ACO 1690)
Petrus Iohannis	publicus notarius / notarius juratus	1276 (ACO 1245), 1279 (ACO 1296, 1297)
Affonso Pérez	público e jurado notario d'Ourense	1278 (AHN 1506/11)
Pedro Eanes	notario jurado da cidade d'Ourense	1279 (AHN 1506/12, ACO 1309)
Johán Ares	notario público en terra d'Orzellón, de Búual e de Castella / notario del rrey en terra de Orzellón, de Búual, de Castella e do Bolo de Senda	1282 (ACO 1361, 1367), 1286 (ACO 1742), 1287 (ACO 1463)
Gonçaluo Pérez.	muniges e notario do mosteyro sobredito [de SCN]	1289 (ACO 1520), 1290 (ACO 1541), 1297 (ACO 1678)
Dominicus Iohannis	notarius auriensis	1290 (ACO 6130), 1298 (ACO 1687)
Beeyto	público notario d'Ourense	1293 (ACO 1592)

estas diferentes prácticas gráficas admiten unha interpretación en termos fónicos que iría ao encontro da tese defendida en Mariño (2002), onde se propugna, expresado en poucas palabras, unha temperá desnasalización vocálica, nomeadamente en posición átona, que da lugar a vogais non nasais ou ben xera consoantes nasais prenucleares e posnucleares. Así, nos nosos documentos verificase como a solución amplamente maioritaria, e case exclusiva nos dous instrumentos máis antigos, é a ausencia de marca (v. Cadro III), como é característico dos textos deste período. De feito, valorando esta práctica gráfica na súa tradución fónica, Mariño (2002: 92), fronte a outras fontes literarias, historiográficas e mesmo notariais, destaca o “alto índice de desnasalización que ofrecen os textos notariais do século XIII”.

Nun grupo reducido de palabras, no entanto, aparece un trazo sobreposto ás vogais en hiato que transcribimos como til. Esta solución innovadora para a representación da nasalidade vocálica, con escasa presenza nos pergamiños antes de 1260 (cf. Monteagudo 2008: 184-186), ocorre unicamente en posición tónica, mais con diferenzas de relevo entre os dous notarios que recorren a ela: Pedro Eanes utilízaa só esporadicamente, como nas palabras acabadas en *-ão* (chão 4.3; mão 4.17,27,39)⁵⁰ e para o substantivo *pêa* (5.16), mentres Afonso Pérez (v. Cadro III, documento 3) emprega o trazo sobrescrito sempre que a vogal nasal está na posición forte. Téñase en conta, por outra parte, que a interpretación que realizamos do trazo é diferente noutros casos que non incluímos no cadro de ocorrencias. Entendemos que non ten valor en *ome* (4.13[2],14[2],29,30), tomando en consideración a atestación no conxunto documental de *home* (2.22, 4.3), aínda que caberían outros tratamentos do trazo dadas as diferentes hipóteses existentes sobre a evolución histórica da palabra (cf. Mariño 2002: 88-89). Neste sentido, existen menos dúbidas sobre o plural da mesma palabra, mais ao ocorrer abreviada como *om̄s* (omes 1.12) non se pode ter en conta relativamente ao aspecto que agora nos interesa. Tamén se exclúen do repertorio formas como *perteenças* (3.7; cf. *perteenças* 5.5) e *cóngo* (4.37), onde caberían outras interpretacións do sinal xeral de abreviación coa conseguinte diverxencia na súa valoración en termos de nasalidade vocálica.

Pola súa banda, a opción por outros procedementos podería ser indicio do desenvolvemento de consoantes nasais. Ocorre, así, a grafía <n> intervocálica que aparece vinculada de xeito exclusivo a unhas formas moi concretas, como é o caso do indefinido *una* (1.3,11, 3.3, 4.10,12,18,24,27,28,37) ~ *vna* (4.3) e dos cuantificadores con ela relacionados (*nenunas* 4.31 ~ *nenyna* 4.32, *alguna* 5.16⁵¹), situación habitual nos primeiros tempos do romance escrito (cf. Monteagudo 2009: 101). Se nun principio poderíamos entender esta opción de representación como unha solución conservadora ou tradicional para representar

50 Mesmo chega a usarse analoxicamente sobre a contracción *ao* (5.16), configuración gráfica, polo demais, á que non debe ser alleo o feito de que vaia precedida da palabra *pêa*.

51 Incluímos esta forma no Cadro III aínda que, tal como aparece no manuscrito (*alguna*), en rigor habería que considerar que nela concorren dúas das posibilidades de representación apuntadas.

a nasalidade vinculada á escrita latina, o feito de que só apareza nos nosos documentos nos contextos referidos fainos pensar en que xa podería indicar a presenza dunha consoante velar explosiva. De xeito análogo, parece apuntar á existencia dunha consoante nasal final o emprego igualmente sistemático da solución <-n> nos correlatos masculinos das formas que vimos de tratar: *vn* (3.4) ~ *un* (4. 8[2],9,13, 23[2],29[2],30)⁵² e *ninguun* (2.11)⁵³.

Cadro III. Representación da Nasalidade Vocálica

Documento	<-n> intervocálico	Ausencia de marca	Trazo sobreposto	<n> posposto
1 (1255)	una 3,11	mao 6, razoes 11, boos 12, razoero 17		
2 (1266)		Boo 8, perteezen 8, uuir 13, permeesca 14, Stéueez 21, Móogo 21		ninguun 11
3 (1278)	una 3	teor 3,13,24, moesteyro 4[2],5,7, Meende 7,8,9, 10,27, 38, pertijçian 8,	testimüyas 1,44, Çibrão 5,6,8[2],9,10, 13,43, testimüyo 47	vn 4
4 (1279)	vna 3 ~ una 10, 12,18,24,27,28,37, nezunas 31 ~ nevna 32	[teste]muyas 1-2 ~ testemuyas 18[2],37, moesteyro 2,8,16,34, teor 3, boa 4 ~ Boa 19, Meende 4, teedes 5, boamente 9,10,22,24, 28,33 ~ boamente 10-11 ~ boamente 31, razoes 10,12,32, ueúdo 11, poer 13, tiúdo 16 ~ teúdo 33, testemuyo 18,40, çidadaos 19, lúes 1 9,37, ueera 22, consuu 23,25, ueesse 25[2],28, uijr 26, pessoa 26, razoauan 37, teedor 38, Móogo 38	chão 3, mão 17,27, 39	un 8[2],9,13, 23[2], 29[2],30
5 (1279)	alguna 16	moesteyro 4,8,9,11,12, 13,16, pertencças 5, termio 6, bees 14, boa 17, moeda 17, Testemuyas 19, Reuordaos 20, testemuyo 26	pêa 16	

3.2. Grafías <b>, <u>, <v>

Nos primeiros documentos romances de Naves mantéñense ben diferenciadas as representacións de [b] e [β] conforme aos resultados etimolóxicos agardados, pois son excepcionais os usos de <b> por <u>, como en *uerbo* (4.2,10[2]), forma que no período

52 Aquí Lorenzo (2007: 328) considera que hai perda da vogal final, mentres Boullón & Monteagudo (2009: 55) falan de "caída da nasal intervocálica, crase dos dous [u] en hiato, e, aparentemente, desenvolvemento da consoante nasal".

53 Maia (1997: 615) entende que de formas coma esta, "registradas a partir dos últimos anos do século XIII, pode deduzir-se que, desde esa época, o hiato tinha comezado a reducir-se".

alterna con *ueruo*⁵⁴. Indicamos a continuación as palabras en que ocorren cada unha das grafías⁵⁵:

aberta 3.3, 4.3, abril 4.1,6,20, ámbalas 4.5, ámbolos 4.14, ambos 4.8,23,24,25[2],27 ~ ambos 4.23 ~ ambos 4.25, anbas 3.3 ~ ambas 4.10[2],21,27, Barro 1.5.7, Bartholomeo 2.22, bees 5.14, Beesteyros 5.21, Beyro 1.20, beysada 1.6, ben 4.6,22,30,32,34,35[2] ~ bem 4.20, 5.12, bispádigo 4.2,7, boa 4.4, 5.17 ~ Boa 4.19, boamente 4.9,10,22,24,28,33 ~ boamente 4.10-11 ~ boamente 4.31, boca 4.35, Bocinos 1.21, Boo 2.8, boos 1.12, Bóueda 2.19, britar 5.15, Búual 1.2,22, cabídeo 4.22, Çibrão 3.5,6,8[2],9,10,13,43, Coumba 1.3, 4.2,4,8,34 ~ Coomba 3.4,10 ~ Coomba 4.20, 5.4,7,21, desenbargado 4.24, embargass[en] 3.10, imbargar 2.10, público 3.1,46, quebrantados 4.4 ~ quebrantados 4.23, reçeberian 4.25, sabede 4.6, sabedes 4.6, saber 1.9, 2.8, sabía 4.22,31,32, sabian 3.1, sabor 4.29, sabuda 2.1, sobre 1.5, 4.4,6, sobredita 4.5,8,20, 5.25, sobreditas 3.46, sobredito 3.6[2],11,13[2],47, 4.2,16,17,20,21,36[2],37, 5.9,10,14, sobreditos 3.6,9,11, 4.7,12,15,17,39, sobrescripto 4.17[2],18,36,39, 5.19, tambem 5.14, uerbo 4.2,10[2].

auedes 4.6, auer 1.9,13, 4.30, aueria 4.30, auja 1.7,8,9 ~ auía 1.14, 4.29,36, auían 1.10, auondança 4.13, auuodo 1.12, Bóueda 2.19, Búual 1.2,22, Caruallo 2.20, caualeyro 1.16-17, caualeyros 2.20-21, Çella Noua 5.23, conuén 1.8 ~ conuén 2.7, conuento 1.3 ~ conuento 1.13 ~ conuento 3.4,5,11 ~ conuento 3.11, Couelas 2.8, deuían 1.10[2], dígoous 4.4, entregauan 3.6,8, enuiála ya 4.27, enuiála yam 4.25, [en]uiar 4.9-10 ~ enuiar 4.34, enuiara 4.8,21,26, enuiaría 4.14, enuiasse 4.13,14,24,29 ~ enuiássea 4.21, enuijdes 4.4, escripuán 4.18, escriuj 1.22-23, 3.46 ~ scriuj 2.23 ~ escripuj 4.39, 5.25, escripuisse 4.36, estaua 4.16,22,33, estauan 4.18, Estéuano 3.2,3,24,45, Gonçaluo 3.11 ~ Gonzaluo 1.18, 2.2, liurar 4.12, 4.26,29, liuraria 4.10 ~ [i]liuraría 4.14, liurasse 4.26, liuros 4.6, mandaua 4.10,11,12,15,30-31,31, moraua 1.7, móuil 1.14, Naues 4.2,20, 5.4,7, Noua 1.18, Nóua 2.2, Oueco 1.2,11, ouuer 5.14, ouesse 4.17, 4.36, priuilegios 4.4,22 ~ priuilegios 3.10, protestauan 4.37, razoauan 4.37, Reuordaos 5.20, rogaua 4.20, rouor 2.14, rrógouos 4.4, Salvador 5.20, seruiço 4.6[2], seruiría 4.21, seuisse 4.8,23, Sorueyra 5.21, Stéueez 2.21, teuisse 4.14,34, Uaásquiz 4.18, Uaya 4.19, Ual 1.4, uasala 1.6, ueera 4.22, ueesse 4.25[2],28, uena 2.16, uentura 4.4,26,34, u[erbo] ~ uerbo 4.2[2],10[2], uerdade 3.47, ueúdo 4.11, uija 4.35, uuir 2.13 ~ uijr 4.26, Uila 1.18, Uillarino 5.6[2], ujren 1.1 ~ uiren 2.1 ~ uirem 5.1, uiron 1.16, ujsta 1.11, Viuián 5.21,23, uoontade 2.11 ~ uoentade 4.11,35, 5.3,10, uós 4.3,4,5[2],6[3], uosso 4.5, uou 4.6, uoz 2.4,6,9.

54 Boullón & Monteagudo (2009:47), en relación a ocorrencias en documentos anteriores a 1260, chaman a atención sobre que "o fenómeno é máis corrente en contextos en que [r] precede ou segue o [β], en que, por tanto esta consoante non está estritamente en posición intervocálica".

55 No caso de <b> aínda aparece en *abe* (4.17) e no latinismo *sub* (4.20).

A grafía <u>, fronte a <v>, pola súa banda, é amplamente maioritaria tanto con valor vocálico como consonántico. De feito, só se encontra <v> en posición inicial de palabra con ambos os valores: vnde (1.8), vn (3.4), vna (4.3), nen/vna (4.32)⁵⁶; Vaasco (2.6, 3.45), viren (3.1, 4.1), verdade (4.18,40, 5.26), Viuián (5.21,23).

3.3. Representación das fricativas apicoalveolares intervocálicas

Contrasta claramente o que acontece no documento máis antigo fronte aos restantes textos no que se refire á representación das sibilantes alveolares. En 1255 prescínlese case completamente de <ss> (v. Cadro IV), agás no caso do topónimo *Santo Tisso* (1.20), ao paso que no resto dos documentos se observa regularmente a distinción etimolóxica. Cómpre, no entanto, facer algunhas matizacións sobre certos casos que se dan nos documentos de Pedro Fanes, tanto no emprego de <s> polo agardado <ss> como na situación inversa. En efecto, este notario de Ourense escribe *aseelada* (4.5), *aseelássea* (4.21) e *aseelaria* (4.27)⁵⁷, unha representación que debe estar inducida pola escrita da variante *seelada* (4.3), *seelasse* (4.9) e *seelala yam* (4.25), así como pola do substantivo *seelo* (4.3,5,9,13[2],15,26), *seelos* (4.9,14,27)⁵⁸. En *adusessen* (4.9[2],26) e *dissime* (4.32,35) adóptase unha solución solidaria coa dos perfectos fortes tamén sigmáticos dos verbos *querer* (quiserdes 4.6, quisessen 4.9, quisesse 4.35) e *por* (poseran 4.8,23,25, posesse 4.13), mais non en formas do Pretérito de Indicativo (disseron 4.12,15) e do Antepretérito (adussera 4.16). Neste sentido, entendo que é posible establecer un paralelismo, canto á simplificación gráfica da primeira sibilante, coa ocorrencia no mesmo fedatario de *posissón* (5.9)⁵⁹. Aparece duplicada a consoante, pola contra, nas ocorrencias das palabras *guissa* (4.12,25) e *guissado* (4.30), formas en absoluto inusitadas na escrita medieval⁶⁰.

Anotamos, por último, que fóra do contexto intervocálico son escasas as ocasións en que ocorre a duplicación <ss>. É empregada en posición inicial de palabra nos monosílabos *ssi* (3.4,5,6,11) e *sse* (4.9), así como en localización interior posconsonántica en *Affonssso* (3.1,46) ~ *Afonssso* (3.4).

56 No ms. está escrito *nē vna*.

57 Cf. as formas *asseelada* (3.2) e *asseellada* (3.3) no notario Afonso Pérez.

58 Non hai que entender o mesmo para *desuso* (4.20), que no ms. está escrito *de suso*.

59 Cf. *possissón* (3.5,7,9) en Afonso Pérez.

60 Valla como exemplo o que acontece no Cancioneiro da Ajuda coa forma *guilla*, onde os exemplos con consoante dobre chegan a constituir un 40% do total de ocorrencias da palabra (Rodríguez Guerra & Varela 2007: 517).

Cadro IV. Representación das Fricativas Apicoalveolares en Posición Intervocálica

Documento	<s>	<ss>
1 (1255)	cousa 1, loutosa 5,8,13, desa 5, ese 6,7, uasala 6, beysada 6, cousas 8, esa 9, desuso 11,13, presentes 16, 22	Tisso 20
2 (1266)	cousa 1, casares 9, poderosos 10, ousado 12	nossa 4,9,11,12, passar 13
3 (1278)	presença 1, dejuo 1, casas 5,7, cousas 8,46, presentes 44, presente 46	asseelada 2, asseellada 3, desse 4,5,12, possissón 5,7,9, embargass[en] 10, entrasen 11
4 (1279)	cousa 1, presença 1,20, dejuo 2, pesquidador 2,3, pesquisa 4[2],6,7, 9[2],13,14[2],21,22,24,25,26,27,34, casa 4, aseelada 5, quiserdas 6, poseran 8,23,25, adusessen 9[2],26, quisessen 9, desenbargar 12, posesse 13, presente 16[2],22,33, presentes 18[2],24,37, desuso 20, aseelássea 21, desenbargado 24, aseelaría 27, disesse 32,35, quisesse 35	assý 3,5[2],10,11,12,15,17,21,25,37, uosso 5, posso 6, disso 7,14,16,20, 21,30,31,33[2],35, seuisse 8,23, fossen 8,24 ~ fosse 30, adusessen 9[2],26, quisessen 9, dessen 9 ~ dessem 26,33, seelasse 9, durasse 11, 35, guissa 12,25, disseron 12,15, filasse 13[2],28-29, posesse 13, enuiasse 13,14,24,29, entregasse 14, teuisse 14,34, desse (vbo.) 15,17,27, 28,31,32, adussera 16, ouuisse 17,36, fezesse 20,23,31, 32, comprisse 21, enprazasse 21, serrasse 21, aseelássea 21, enuiássea 21, fosse 24,26,28,29, ueesse 25[2], 28, outrosý 26,30, liurasse 26, podesse 26, pessoa 26, colesse 27, guissado 30, achasse 31, disesse 32,35, perdesse 34, tornasse 34, julgasse 34, quisesse 35, escripuisse 36
5 (1279)	cousa 1, siso 3, presente 8,24, posissón 9, quiser 15, presentes 19	posissón 9, passar 15

3.4. Representación de fricativas palatais sonoras: <i>, <j>, <y>, <g>

No emprego de cada unha destas grafías incide en boa medida a vogal que as segue. Ante a vogal central é hexemónico o uso de <i>, que só falta en *ja* (1.11; cf. ia 4.31) e en dúas ocorrencias de formas do Presente de Subxuntivo do verbo *ser* que constitúen os únicos exemplos de emprego de <y> (*seya* 2.1,16, *seyamos* 2.10)⁶¹. Pola súa banda, aparece normalmente <j> antes de vogal velar e sempre en posición inicial de palabra⁶², como nas diferentes formas do antropónimo *Xoán*, aínda que neste caso hai que precisar que se emprega a maiúscula <J>. Relativamente ao uso ante <u>, xa non é necesario indicar que ten que ver coa diferenciación gráfica fronte á vogal, con algunha ocorrencia, no

61 No mesmo documento aparece tamén a forma *sea* (2.12).

62 En *dejuo* (3.1, 4.2) téñase en conta que no ms. está escrito *de juo*.

entanto, de <i> neste contexto (iuýz 1.2, iurado 2.23, *constreniuda* 5.2). Perante vogal palatal encontramos <g>, alternando nalgún caso con <i> (puge 4.39, 5.25 ~ puie 3.47).

Aínda habería que engadir que o pergamiño de 1255 presenta algunhas peculiaridades que non aparecen recollidas no Cadro IV. Sobre a forma *beysada* (1.6) entendemos que existe influencia da escrita latina, ao igual que no emprego de <x> en *dixeron* (1.9), aínda que Tato Plaza (1999: 390) considera que ten valor palatal, caso no que constituiría o único exemplo xordo do corpus.

Cadro IV. Representación das Fricativas Palatais Sonoras

Documento	<i>	<j>	<y>	<g>
1 (1255)	iuýz 2, higreia 14, 18,19,21, ianeyro	Joán 3,4,20,21, ja 11, juýgo 12, juýzo 14		sages 12, Gil 16
2 (1266)	iaz 8, iurado 23	junias 15, <i>Johán</i> 19,20	seya 1,16, seyamos 10	
3 (1278)	puie 47	jurado 1,46, dejeso 1, jur 5,9, <i>Johán</i> 12,44, jullio 43		priuilegios 10
4 (1279)	seia 1, ia 31, iazía 32, iaz 39	jurado 1,29,39, dejeso 2, <i>Johán</i> 2[2],3[4],7,8,9, 13[3],14,15,16[2], 17,19[2],20,21,23, 24[2],25,26,28[2], 29,30[3],31[2], 32[2],35,36,37[2], 39, juýz 19, Junta 19, julgasse 34		priuilegios 4,22, puge 39
5 (1279)	seia 1,13, <i>constreniuda</i> 2, iazen 6, aia 9, ygleia 20	jur 7,9, <i>Johán</i> 21, 23, jurado 24		puge 25

3.5. Representación de africadas predorsais: <c>, <ç> / <z>

Neste punto encontramos un marcado contraste entre os pergamiños máis antigos e os da década de 70 no que ten que ver coa representación destas consoantes en posición silábica explosiva, como se pode apreciar no Cadro V. Deste xeito, no inicio de sílaba os dous primeiros documentos prefiren a grafía <z> para a representación das africadas predorsais, tanto con valor xordo como sonoro, situación análoga á que manifestan diversos pergamiños que se encontran entre os máis antigos testemuños do romance galego escrito (cf. Monteagudo 2008: 208). Só ocasionalmente se recorre a outras opcións gráficas, mais sempre perante vogal palatal e con valor xordo. É o caso de <c> (Bocinos 1.21, Centroos

2.20), un recurso gráfico vinculado á escrita latina que xa non testemuñamos con ese valor máis tarde, e tamén da opción innovadora <ç> (*çen* 2.14) que máis adiante será adoptada como solución hexemónica na representación da sibilante xorda.

Nos restantes textos, pola contra, obsérvase a distribución de <ç> para a africada xorda fronte a <z> para representar a correspondente sonora. Esta última grafía, ademais, xa aparece como opción única en posición final de palabra para representar a africada neutralizada en todos os documentos.

Cadro V. Representación das Africadas Predorsais

Documento	<c>	<ç>	<z>
1 (1255)	Bocinos 21		Conozuda 1, 20, dizía 6,7,8, razoes 11, sentença 12, juýzo 14, razoero 17, Gonzaluo 18 / Luz 2,11, iuýz 2, Fernández 5[2],9,17, 18,19[2], Oárez 16, Pérez 17, 21, Domínguez 22
2 (1266)	Centroos 20	<i>çen</i> 14	Gonzaluo 2,22, renuzamos 4, Rrouzoos 7,9, perteezen 8, fezeron 11, quitazón 12, fezer 13 / Fernández 3, 6,20, uoz 4,6,9, iaz 8, Pérez 20, 23, Stéucez 21
3 (1278)		presença 1, Çibrão 5,6, 8[2],9,10,13,43, perteeças 7, pertijçian 8, Gonçaluo 11, çapateyro 44	Galliza 3, dezian 6, algazil 45 / Pérez 1 ~ Pérez 4,44[3], 45[3],46, López 2, Ramírez 11, Rodríguez 12 ~ Rrodríguez 45
4 (1279)		Comnuçuda 1, presença 1, 20, çidade 1, seruiço 6[2], auondança 13, Colaço 19, çidaos 19, Gaança 19, gradeçeria 21, reçeberian 25, çerto 26, çidade 39	fezeron 2, fezemos 4 ~ fezeamos 6, enprazade 5, prazo 5, fezerdes 5, fezera 7, 8,22,23,24,31, razoes 10,12, 32, enprazaría 10,27, dizía 12,32, fazer 15,28, fezesse 20,23,31,32, enprazasse 21, dizer 21,26, razón 22, fezeran 23, enprazarian 25, fazía 29, iazía 32, enprazar 34, razoauan 37 / Pérez 2, Suárez 3[2],8,9[2],13[2],16, 23,24,24-25,25,26,28[2],29, 30, Uaásquiz 18, juýz 19, Domínguez 19, Domínguez 37, iaz 39
5 (1279)		Conoçuda 1, Garçia 1,2, perteeças 5, condiçón 9, faça 10, Colaço 22, Lourenço 22, Çella 23, çidade 24	aduzuda 2, plazer 3, iazen 6, fezeron 12, fazen 12, sazón 13, fezer 16, trezentos 18 / Rodríguez 2, Oárez 2, diez 18, Domínguez 19,20 ~ Domínguez 21, Pérez 22, 23[2], Páez 23, Moñiz 23

3.6. Representación das palatais lateral e nasal

Os notarios dos documentos máis antigos adoptan unha solución uniforme para a palatal lateral, mais en diferentes sentidos: en 1255 úsase sempre <l>, ao paso que en 1266 só aparece con este valor o dígrafo (cf. Cadro VI). É tamén esta a opción escollida para as escasas ocorrencias do documento de 1278, aínda que aquí é utilizado abundantemente <ll> sen valor palatal⁶³: en posición inicial de sílaba emprégase tanto con motivación etimolóxica (Galliza 3.3, pollo 3.4,5,11, tódasllas 3.8, aqueles 3.10, Callado 3.44) como sen ela (asseellada 3.3 [cf. asseelada 3.2], priuillegios 3.10). En posición final, pola súa parte, ocorren *mill* (3.43) e *Migueell* (3.44). Respecto do primeiro caso é importante atender a que a forma, debedora da forma latina da palabra, presenta un trazo sobreposto que cruza ambos os hastís da consoante xeminada, polo que admitiría unha interpretación como *mille*: a forma sen trazo aparece escrita *mil* (4.7). Sexa cal sexa a interpretación que se lle deba dar ao trazo, entendemos que é relevante a ocorrencia de <ll> final de palabra, tal como acontece na escrita doutras formas medievais como *aquell* (escrito *aq̄ll*), para explicar a xeminación consonántica non etimolóxica do nome *Migueell* (abreviado *miḡll*) como un fenómeno de analoxía gráfica con formas como as citadas⁶⁴.

En Pedro Eanes, en fin, dáse un comportamento aínda máis vacilante, cun uso indistinto de ambas as grafías no cuarto documento aquí editado (repárese no que acontece co pronome persoal átono de dativo), para optar máis claramente no quinto por <ll>. En ambos os textos emprega ademais a mesma grafía con valor diferente, mais no caso deste notario sempre xustificada pola orixe da palabra: aquilo (4.34), capella (4.38), Çella (5.23), elles (4.14[2]; cf. eles 4.8,13[2]), mill (4.1, 5.18; cf. mil 4.7), Uillarino (5.6[2]).

Cadro VI. Representación da Lateral Palatal

Documento	<l>	<ll>
1 (1255)	le 8,13, melor 9,13, la 10[2], conselo 12, moler 14	
2 (1266)		muller 3 ~ moller 5, fillos 5, lla 10, Caruallo 20
3 (1278)	lle 8[2], jullio 43	
4 (1279)	le 11[2],12,21,26,29,33,35, les 16,25, lo 21, las 30,31, filasse 13[2],28-29, senlos 17, colesse 27	Noelle 2, lle 8,9,13,23,26,27,28, 29,31,32[3], ll'os 11, lles 12, 15[3],17,36, ll'o 33[2], fillo 37
5 (1279)	Guilclma 1,25	filla 1 ~ fillo 22,23, Telleyro 6[2], tólloo 7, lle 14

63 Ao igual que ocorre, por outra parte, nos dous documentos en castelán que incorpora este mesmo pergamino.

64 De feito, as atestacións deste pronome con <ll> que recolleemos na documentación posterior de Santa Comba de Naves aparecen invariablemente escritas *miḡll* ou *mjḡll*.

Para representar a palatalidade da nasal, no reducido repertorio de formas que presentan esta consoante, predomina a opción por <n>. Só nos documentos máis recentes aparece algún testemuño desta grafía duplicada e de <ñ>. Téñase en conta, ademais, que entre as formas que presentan o trazo sobreposto á consoante, incluímos o caso dubidoso de *Moñiz* (5.23)⁶⁵.

Cadro VII. Representación da Nasal Palatal

Documento	<n>	<ñ>	<nn>
1 (1255)	Conozuda 1, señor 8, Bocinos 21		
2 (1266)	uena 16		
3 (1278)		moñños 7	
4 (1279)	companón 3,16, tijna 11,30,35, companeyro 15,16, 23,33,36, señor 22,29	señor 35	Connuçuda 1
5 (1279)	Conoçuda 1, Uillarino 6[2], señorío 7, Martino 20	Moñiz 23	

3.7. Representación da nasal final

Como se pode comprobar nos Cadros VII-A/B⁶⁶, a elisión indicada mediante trazo sobresposto é a solución amplamente maioritaria en todos os documentos. Ten unha certa expresión o emprego de <-n>, sobre todo na escrita de elementos monosilábicos, e aparece <-m> para formas verbais de terceira persoa de plural e nos adverbios *bem* (4.20, 5.12) e *tambem* (5.14).

3.8. Outras características da escrita

Remitimos a este apartado algúns aspectos relevantes relacionados coa representación do *vocalismo*, vinculados principalmente cos documentos máis antigos. Ademais das grafías empregadas na representación de vogais tónicas de claro influxo latino (cf. ista 1.1, vnde 1.8), é de destacar o caso da forma *vazoero* (1.17) fronte ao emprego xeneralizado de <ey> no mesmo documento para a representación do ditongo (cf. beysada 1.6, Codeyro 1.15, ianeyro 1.16, caualeyro 1.16-17, Beyro 1.20). Non é inhabitual nas primeiras mostras do galego escrito o recurso a <e> para a representación desta secuencia tautosilábica no sufixo *-eiro*, unha situación que pode remitir á vacilación nas solucións adoptadas para a representación dun ditongo alleo ao latín na primeira escrita galega ou á incidencia de

65 Lorenzo (2004a: 456) opta por indicar o trazo en nota en patronímicos como *Moniz* ou *Niñiz* (e variantes) porque "probablemente [...] este sinal carece de valor".

66 Téñase en conta que non se inclúen na exemplificación os casos do adverbio *non* cando no ms. aparece unido ao pronome átono que o segue (nonos 4.12, nono 4.26, nonas 4.30). Pola súa banda, advirtase tamén que as formas "nemunas" (4.31) e "nemvna" (4.32) no ms. están escritas *ne unas* ~ *ne vna*.

Cadro VII-A. Representación da Nasal Final

Documento	Trazo sobreposto
1 (1255)	mjn 2, Joán 4,20, Fernán 4,19, non 7,10[2], dixerón 9, deuían 10[2], auían 10, foron 16, uiron 16, oýron 16, don 19, capelán 20
2 (1266)	don 6,22, in 8,16, nen 9,13, non 10,12,16, fezeron 11, çen 14, Martín 23
3 (1278)	viren 2, mjn 1, Ffernán 2, outorgaron 4, dezían 6, entregauan 6,8, con 7[2], metían 7,9, pertijçían 8, encoutaron 9, Johán 12,44, tomaron 12, entraron 12, foron 44
4 (1279)	viren 1, mjn 1,2,3,4,7,17,20,36, Johán 2[2],3[4],7,8,9,13[3],14,15,16[2], 17,19[2],20,21,23,24[2],25,26,28[2],29,30[3],31[2],32[2],35,36,37[2],39, fezeron 2, companón 3,16, cun 3,8,13[2],23[2],24,29, ~ con 14,27[2],29, 36, aparescan 5, ben 6,22, 30,32,34,35[2], non 6[2],8,10,11,12,14,15, 16,22,23,24,26[2],27,28[2],30,32[2],33[3],34, 35, poseran 8,23,25, darian 8,14,23, nen 8, 12,14,23,26,30[4],32,33, 34 ~ nenuna 31 ~ nenuna 32, fossen 8,24, adusesen 9[2],26, quisessen 9, senón 9,11,22,26, dessen 9, comprian 12, entón 12, 14[2],15,16,21,25[2], 27[2],29,31,32[2],33,35, responderon 12, disseron 12, 15, yrían 13, farian 13, pediron 15,17,36, estauan 18, foron 18,37, Ffernán 18, escripuán 18, razón 22, fezeran 23, enprazarían 25, reçeberían 25, razoauan 37, protestauan 37
5 (1279)	non 2, nen 2, cun 3,4,5,13, iazen 6, mjn 8, condición 9, fezeron 12, fazen 12, alguén 15, foron 19, Martín 19, Johán 21,23, Viuián 21,23, Ffernán 22, Cotón 23

Cadro VII-B. Representación da Nasal Final

Documento	<n>	<m>
1 (1255)	ujren 1, Joán 3,21, in 7, conuén 8, dían 13, San 14	
2 (1266)	uiren 1, don 2, con 2, conuén 7, in 8,14, perteezen 8, ningun 11, quitazón 12, San 19, capelán 21-22	
3 (1278)	Sabian 1, en 1,3,7,43,47[2], don 2,3,4,24,45, vn 4, San 5, 6,8,9,10,13,43, possissón 5, 7,9, contén 10, entrassen 11	[cha]mam 4-5
4 (1279)	en 6,8[2],9,11[2],13,16,18, 19,23[2],24,25,27,28,35[2], 36,37,38,39[2], un 8[2],9,13, 23[2],29[2],30, sen 8[2], 23[2], don 19, 20, Golín 19	oýrem 1, bem 20, seelala ýam 25, enuiala ýam 25, dessem 26,33, fosse 30
5 (1279)	en 6,8,13[2],15,16,17[2],21, 26, possissón 9, sazón 13, San 20[2],	uirem 1, oýrem 1, bem 12, tambem 14

modelos casteláns na emerxencia do romance escrito (cf. Boullón & Monteagudo 2009: 33)⁶⁷. Menos dúbidas caben no caso de *diez* (5.18), onde dificilmente se encontra unha explicación fóra da influencia da escrita castelá.

Aínda en relación con grafías de referencia vocálica, hai que destacar as alternancias na representación das vogais átonas, unha vez máis apreciábeis sobre todo nos documentos máis antigos e na serie palatal. Se, por unha parte, o emprego de <i> ou <j> na escrita de formas como *in* (1.7, 2.8,14) ~ *in* (2.8,16) ou *jna* (1.15) se debe a incidencia do modelo escrito latino, xa nas formas *intindúdalas* (1.11)⁶⁸, *móuil* (1.14) ou *imbargar* (2.10) cabe ría considerar se a representación empregada alude ao timbre das vogais, o mesmo que no emprego de <u> en *cun* (4.3,8,13[2],23[2],24,29, 5.3,4,5,13), que convive coa escrita con <o> (*con* 4.14,27[2],29,36). Nada ten que ver coa influencia latina, pola súa banda, o uso de <au> na forma *Aurense*, variante da palabra con fundamentación fonética no contexto “de Santiago a Aurense” (4.11,22).

A pegada latina, ao igual que pode estar presente nalgunhas formas que acabamos de citar, maniféstase na escrita de palabras como *dicto* (1.11,13) ou *sub* (4.20), e en abreviaturas tales como *klās* (*caendas* 2.15) ~ *kīs* (*caendas* 5.17), *iōhīs* (*Eanes* 4.17,19,20,36,37) ~ *iōh* (*Eanes* 5.22) ou *pīz* (*Páez* 5.23)⁶⁹. Aínda debedoras do modelo latino na escrita da sílaba inicial da palabra, testemuñanse as formas *Stéueez* (2.21), *scriuj* (2.23), *spe[çialmente]* (3.1).

Xa no plano puramente gráfico, o emprego de <h>⁷⁰ é vacilante en *Joán* (1.3,21) ~ *Joán* (1.4,20) fronte a *Johán* (3.12,44, 4.2[2],3[4],7,8,9,13[3],14,15,16[2],17,19[2],20, 21,23,24 [2],25,26,28[2],29,30[3],31[2],32[2],35,36,37[2],39, 5.21,23), *omes* (1.12) ~ *ome* (4.13[2], 14[2],29,30,37) fronte a *home* (2.22, 4.3), *herdamentos* (3.8) ~ *herdamento* (3.9,10) fronte a *erdamento* (5.4,5,7,9,10[2],14), *hu* (4.7) fronte a *u* (4.8, 9[2],23,25,26[2],27). Levan aínda a grafía *higreia* (1.14,18,19) e *herdade* (2.7), e prescídese dela en *Eanes* (1.20, 2.2,5, 3.12,44, 4.1,2,37,38,39, 5.22,24) e para as diferentes formas do verbo *haber* (*auja* 1.7,8,9 ~ *auía* 4.29, *auían* 1.10, *ouesse* 4.17,36, *auería* 4.30, *auer* 4.30, *ey*, 5.5,7,14, *aia* 5.9, *ouuer* 5.14) xunto ao substantivado *auer* (1.9,13).

67 Veiga Arias (1983: 137), tratando de testemuños anteriores ao século XIII, explica que “por contaminación de *-ariu / a* y *-eiro / a* sale el sufijo *-erio / a* [...] y de la contaminación en segundo grado del sufijo *-erio . a* y el romance *-eiro / a* sale *-ero / a*”.

68 Repárese no paralelismo coas formas tipo *cunçuda* dos primeiros documentos romances (v. Boullón & Monteagudo 2009, s. v. [conocido]).

69 Nos criterios de edición facemos referencia a estas e outras abreviacións e á súa vinculación á escrita latina.

70 Deixamos á parte o seu emprego nos dígrafos <ch>, que aparece como única representación da africada palatal (Fechas 1.18, Sancha 2.5, chamados 2.18, chamadas 3.2, 5.19, chã 4.3, chegaría 4.9, chamadas 4.18, achasse 4.31) mais tamén se usa en *choro* (4.19), e <th> (Bartholomeo 2.22, Thomé 4.37).

4. EDICIÓN DOS DOCUMENTOS

4.1. Normas de edición

Seguimos fundamentalmente as orientacións establecidas en Lorenzo (1988). Respectamos, así, as grafías tal como aparecen nos documentos, ao tempo que resolvemos as abreviaturas normalmente sen indicación, coas excepcións que se indican máis abaixo, e se actúa nun sentido modernizador noutras dimensións editoriais (puntuación, acentuación, unión e separación de palabras). Na exemplificación non discriminamos as formas dos textos en galego daquelas que proceden de documentos en castelán, a non ser que sexa de interese diferenciar ambas.

4.1.1. Abreviaturas

Os elementos braquigráficos do texto resólvense por regra xeral sen cursiva, empregando o itálico e, se procede, a anotación no caso de non existir certeza sobre o desenvolvemento ou o aconsellar a variación que presenta a forma durante o período medieval. Exceptúanse os elementos onomásticos, que en todos os casos se resolven con indicación en itálico das restitucións, pois entendemos que, para quen se aproxima ao estudo destas formas, é da maior importancia saber se se trata de atestacións plenas ou abreviadas. Comentamos a seguir algúns aspectos relativos ás abreviacións distribuídos polos diferentes procedementos braquigráficos empregados.

1. Sinal xeral de abreviación

Non se sinala a resolución cando vale por *e* (ante, de, desa, ende, fezesse [no ms. *fez̄sse*], moler, sobre), agás nos nomes propios (Bartholomeo 2.22, Rodríguez 3.12, Orense 3.15). Este é o valor que lle outorgamos, mais agora usando o itálico, en *omes* (1.12)⁷¹, o mesmo que para o castelán en *alcales* (3.14) ~ *alcalles* (3.20)⁷².

Co valor de *consoante nasal implosiva*, desenvólvese como <n> tanto en posición interior como final de palabra (respecto desta última posición, véxase o apartado 3.7)⁷³. Só se vai seguida de consoante oclusiva bilabial se transcribe <m>, de acordo co uso predominante nos documentos, aínda que tamén se testemuñan <nb> (anbas 3.3, descnargar 4.12, descnargado 4.24) e <np> (enprazade 4.5, enprazaría 4.10,27, enprazasse 4.21, enprazarían 4.25, enprazar 4.34). Do mesmo xeito se procede no caso de calquera abreviación

71 Na forma de singular de palabra aparece cun trazo sobreposto (*omē* 4.13[2], 14[2],29,30,37) que eliminamos apuntando este feito en nota e que non se emprega en *home* (2.22, 4.3).

72 Marcamos tamén o desenvolvemento como *ie* en *tierra* (3.35).

73 É o valor que lle damos en *perteñças* (3.7; cf. *perteñças* 5.5), *quinentas* (3.29,39) e *cóongo* (4.37).

que implique unha nasal en posición posnuclear, sexa mediante trazo xeral (*Santa Coomba* 3.4,10, *boamente* 4.9,10,22,24,28,33, *mandamentos* 4.11,35, *compridamente* 4.12, *estrumentos* 4.17, *mandamento* 4.29) ou a través de sinais abreviativos⁷⁴. Pola súa parte, co valor de *n* explosivo é empregado nas formas castelás *Estéuano* (3.2,3,24[2],43,45), *omnes* (3.25) e *bona* (3.26), así como no galego *Munio* (3.45).

Usado o sinal xeral con *outros valores*, non se marca o seu desenvolvemento en casos como *an̄* (ante 2.15), *ob̄pado* (obispado 3.15), *sal̄* (salut 3.15,25), *lib̄r* (libras 3.29,39). Para outras formas con ampla variación medieval, emprégase o itálico. Nas abreviaturas *m̄r* (*moxaidís* 2.14) ~ *m̄r* (*moraidís* 3.20,42, 5.17), sen representación plena, a resolución é convencional. Si hai testemuños sen abreviar (cf. *testim̄yas* 3.1,44, [teste]muyas 4.1-2 ~ *testemuyas* 4.18[2],37, 5.19) das contraccións *tes̄s* (*testemuyas* 2.18)⁷⁵ ~ *t̄s* (*testim̄ya* 3.47). Para o castelán *grācia* (gr̄a 3.13,15,25), sen grandes dúbidas sobre o seu desenvolvemento, adoptamos a cursiva ao non ocorrer por extenso, o mesmo que no caso das formas do posesivo *uuestr̄os* (3.31) ~ *uuestra* (3.32).

Cando existe un desaxuste entre a abreviación e o desenvolvemento, caso do emprego de abreviaturas vinculadas á tradición escrita latina, márcase a resolución en cursiva e indícase a forma do manuscrito en nota⁷⁶: *s̄ca* (*Santa* 1.3, 3.27,29,38, 4.2,4,8,20,34, 5.4,7,21) ~ *s̄co* (*Santo* 1.20) ~ *s̄ciago* (*Sanriago* 4.11,19,22), *kl̄as* (*caendas* 2.15) ~ *k̄ls* (*caendas* 5.17)⁷⁷, *iōh̄is* (*Eanes* 4.17,19,20,36,37) ~ *iōh* (*Eanes* 5.22)⁷⁸, *p̄lz* (*Páez* 5.23). Non actuamos do mesmo xeito en *m̄ro* (*nostro* 2.16), aínda que cabería darlle un tratamento idéntico ás formas que acabamos de comentar e resolver “*nosso*” (cf. no mesmo documento o posesivo feminino *nossa* 2.4,9,11,12). Aínda habería que comentar o caso de forma *ē*, única representación empregada nos documentos para a P3 do presente de *ser*, que na escrita latina abrevia *est* e que lemos *é* (3.13,24,47, 4.17,18,36, 5.19) indicando en nota a superposición do trazo. No entanto, non son en absoluto estrañas á documentación medieval formas como *est* ou *este*.

74 Caso da abreviatura de *con* (*comuento* 1.3 ~ *comuento* 1.13, *conselo* 1.12, *con* 1.12, *contra* 2.12, 3.16, 5.15, *complidamente* 3.39 ~ *compridamente* 4.12 ~ *compridamente* 5.3, *companion* 4.3.16, *comprir* 4.6, 11[2], 16,22,27,29,32,33,34,35,36, *comprían* 4.12, *companionero* 4.15,16,23,33,36, *comprisse* 4.21, *consuu* 4.23,25, *constremuda* 5.2, *condición* 5.9) e *quan* (*quantos* 4.1, *quanto* 4.5,11).

75 Aquí a resolución atende á forma máis atestada neste conxunto documental. Con todo, téñase en conta que cabería interpretar a abreviatura como latinismo (*testes*), unha vez que as formas que con ela concordan na frase están en masculino.

76 Téñase en conta que na abreviación *dēo* ~ *dēa*, a miúdo difícil de diferenciar de *dño* ~ *dña*, resolvemos ambos *dito* ~ *dita* sen máis indicación, ao igual que *dcho* (dicho). Sen abreviar normalmente úsase *dito*-a aínda que, como xa se indicou, poden darse formas como *dieto* (1.11,13).

77 No referente ao tratamento das abreviaturas desta palabra, seguimos as indicacións que se dan en Lorenzo (2004a: 457-458).

78 Sen abreviar aparece en todos os documentos *Eanes* (1.20, 2.2.5, 4.1,2,37,38,39, 5.22,24), en ocasións cun trazo sobreposto (cf. 3.12,44) ao que non atribuímos valor.

No referente aos *elementos onomásticos* xa foi dito que sempre se transcriben en itálico os fragmentos restituídos: Alfonso (2.18)⁷⁹, Ourense (2.23, 3.12,25) ~ Ourense (3.1,25,40,46), Castiella (3.13), Fernández (2.3,6,20) ~ Fernández (3.24) ~ Ffernández (4.37), Rrodríguez (3.35,45), Migélllez (3.43), Migueell (3.44), Uaásquiz (4.18), Domínguiz (4.37, 5.19,20)⁸⁰. O patronímico de *Martiño*, que non se testemuña por extenso, resólvese convencionalmente nas abreviaturas *mar̄i* (Martíiz 1.4[2], 3.2; Martínez 3.18), que tamén se usa para o prenome (Martín 1.17[2], 3.45), e *m̄r* (Martíiz 2.19,20).

Non lle outorgamos valor, en fin, ao sinal xeral de abreviación noutros casos, ademais do xa referido de *ē*, mais si rexistramos a súa presenza en nota. Neste sentido, destácanse os textos en castelán polo número de ocorrencias: quaes (3.3), Eanes (3.12,44), Jahén (3.14), conceios (3.14), merinos (3.14), rregallengo (3.15), como (3.15,18,19,26,30,34,38,39), abbadengo (3.15), Abrahán (3.15), yerno (3.16), rregno (3.16), descaminadas (3.17), algunhas (3.19), pena (3.20), çient (3.20,42), mill (3.23,29, 39,42,43, 4.1, 5.18), conçello (3.24), alcaldes (3.25), Columba (3.27), nengunas (3.36), dcrecho (3.37), nenguno (3.40), anos (3.44, 4.1, 5.18), signo (3.47), rrogo (?) (4.7), ome (4.13[2],14[2],29,30,37), dona (5.2,25), alguna (5.16), ao (5.16).

II. Sinais abreviativos e modificacións literais

Non se considerou relevante indicar en ningún caso a resolución de abreviacións como as de *ur* (dereyturas, uentura⁸¹) ~ *or* (outorgo, por), *que* (aquele, aquela ~ aquela, aquilo, aqueles, aqesto, que, quebrantados ~ quebrantados, quebrantamiento, querer, qucria, querría)⁸², *pre* (preito, prelado, presença, presente/s, sempre), *pro* (propia, protes-taun, prouechos) e *ser* (seruiço, seruiría). Constitúe excepción o caso do sinal tironiano (transcribese *e* en cursiva), xunto a outras formas que se comentan a continuación.

— *Abreviatura de er ~ re*. Ademais das formas galegas (termio, uerdade, uerbo) e castelás (herederos, merjno ~ merinos, mester, portero) en que surxe cun dos seus valores habituais⁸³, aparece en formas en que serían posibles ambas interpretacións e por iso van en itálico (entrega 3.6,8,11, entregauan 3.6,8, entregasse 4.14; clérigo 4.18,19,38, 5.21⁸⁴); para o castelán *entregue* (3.26,29-30) non usamos a cursiva atendendo ás formas sen abreviar (entregas 3.18, entrega 3.19,36, entregar 3.38). Polo mesmo motivo, tampouco

79 Este prenome aparece en castelán como *Alfonso* (3.13) e en galego está escrito *Afonso* (3.4), *Afonso* (3.1,46) e *Afonso* (4.20).

80 A resolución ten en conta a ocorrencia de *Domínguiz* (4.19, 5.21) no mesmo notario.

81 O segmento *ur* abréviase mediante sobrescrita de *r* en *uentura* (4.4,26,34).

82 É rara a escrita como *qe* (qe 2.2, aqesto 2.11).

83 Úsase tamén co valor de *er* o trazo sobreposto en *fèzerdes* (4.5), *fazer* (4.15,28), *dizer* (4.21,26), *plazer* (5.3), *fèzer* (5.16).

84 A palabra, que coñeceu múltiples formas no período medieval, admitiría unha lectura como *créligo*. En *clérigo* (2.19) ~ *clérigos* (3.12) a elisión aparece sinalada mediante trazo xeral.

se marca a resolución de *notario*, que pode aparecer abreviado *not̄* ou *nōt̄*, mais si o emprego do sinal co valor de *eyr* (porteyro 3.2[2], porteyros 3.6,9)⁸⁵.

— *Abreviatura de per ~ par*. Das formas en que ocorre a abreviación (amparado, parte/s, partidos; perdesse, permeesca, perteenças ~ perteenças, perteezen), só se marca o seu emprego en cursiva para as preposicións *per* e *para*, xunto aos apelidos *Pérez* (2.20, 3.1,4,24,44[3],45[3],46, 4.2, 5.22,23[2]) e *Periquino* (4.37).

— *Abreviatura de os ~ us*. Transcribese sempre en itálico como *os* (Bocinos 1.21, quitamos 2.3, renuzamos 2.4, seyamos 2.10, mandamos 2.17, quebrantados 4.4, fezemos 4.6, ámbolos 4.14, ambos 4.23), agás nos posesivos *seus* (4.11) e *meus* (5.14).

III. Abreviación por letra sobrescrita

Deixando á parte o caso da sobreposición literal nos numerais, que se conserva, cando se usa a sobrescrita vocálica para elidir *r* ou *u*, non se sinala o desenvolvemento, coa excepción dos nomes propios (Centros 2.20, Periquino 4.37):

contra, enprazade, enprazaría, enprazarían, enprazasse, entrassen, estragaría, outras, outra/s; *compridamente*, *comprir*, *comprisse*, escriptas ~ escritas, escripuán, escripuj ~ escriuj, escripuisse, escriuir, prior, priuilegios ~ priuilegio/s, sobrescripto; dentro, otro/s, outro; *estrumento*.

qual/es, quando, quanto/s; pesquisa, pesquisador, quieren, quinentas, quiser, quiserdes, quisesse, quisessen.

Na escrita contracta dos prenomes, por outra parte, é habitual o recurso á sobreposición vocálica, como nos casos de *m^o* (*María* 1.9), *p^o* (*Pedro* 2.18, 3.12, 3.18,43,44[2],45, 4.2,17,19,20,36,39, 5.24), *d^o* (*Domingo* 2.18), *R^o* (*Rrodrigo* 2.20). Empréganse tamén as siglas *J* (*Johán* 2.19,20,21) e *P* (*Pedro* 2.21).

Pechamos o apartado dedicado á braquigrafía chamando a atención sobre dous aspectos relativos á data do documento de 1255. Tal como se advirte na edición, aparece sobre o *M* un símbolo en forma de áncora que entendemos alude ao valor de numeral da letra á que acompaña, aínda que non o encontramos nos diferentes repertorios de abreviacións e símbolos consultados⁸⁶. Cómpre tamén apuntar que na mesma data se emprega o chamado “x aspado”, que transcribimos como *XL*.

85 De xeito semellante operamos na resolución de *çapāt* (*çapateyro* 3.44).

86 Boullón & Monteagudo (2009: 110) len *M^l*, interpretando que se trata dun símbolo que valería por *il*, ao tempo que Souto Cabo (2008a: 67) transcribe simplemente *M*.

4.1.2. Outros aspectos editoriais

Obsérvanse os usos actuais no referente á unión e separación de palabras, empregando o apóstrofo para marcar as elisións de *e* e, en menor medida, *o* non conformes coa escrita moderna tanto galega como castelá:

d'Ourense ~ d'Ourense ~ d'Ourense ~ d'Ourense, d'abril, ll'os ~ ll'o (*pron. per. átono = artigo*), d'ámbolos, entr'el, d'alý, d'el⁸⁷; Pedr'Eanes, tod'esto.

pecharm'ie, qu'el (*conx. + pron. per. átono*) ~ qu'él (*conx. + pron. per. tónico*).

Actualízase tamén o emprego de maiúsculas e minúsculas, agás no caso de *R* que se transcribe *rr* ~ *Rr* segundo corresponda. Do mesmo xeito procedemos cos sinais de puntuación, ademais de paragrafarnos o texto conforme aos usos modernos. No referente á acentuación, onde seguimos o mesmo criterio, cómpre advertir que, en consecuencia, non se conservan na transcripción os acentos, simples ou dobres, do manuscrito. Entendemos que o uso das plicas, ou mesmo un único acento, está vinculado máis ben coa representación de hiatos, sexan estes homorgánicos ou non. A título de exemplo sobre o emprego deste signo nos manuscritos, podemos atender ao que acontece co documento 5, onde se usa o acento duplicado sobre grafías dobres (τ áá fonte 5.4, ptéénças 5.5, tollóó 5.7, móesteyróó aía 5.9, remíjmc̄to 5.11, béés 5.14, oúúer 5.14, pááq̄sto 5.19, béésteyros 5.21). Pola súa parte, o acento simple, se deixamos a un lado o seu emprego como signo de puntuación acompañando ao punto, ademais de aparecer normalmente sobre <i> e <j>, surxe en hiatos non homorgánicos e vogais illadas (óárez 5.2, uóentade 5.3,10, meto ó dito 5.8, móesteyro 5.8,11,12,13,16, móesteyróó aía 5.9, áo 5.11, ou á britar 5.15, bóa 5.17, móeda 5.17, reuordáos 5.20, éanes 5.21,24, τ á rogo 5.24).

Indicamos, por fin, o valor dos símbolos empregados na edición, advertindo que os entreliañados se sinalan en nota:

[ ]: texto restituído por estar rompido o documento, non se ler ou faltar no manuscrito. A causa indícase en nota.

[...]: texto que non é posible ler nin restituír con seguridade. O motivo vai apuntado en nota.

(?): lectura dubidosa.

/: mudanza de liña.

||: identifica elementos figurativos do pergamiño, en concreto os sinais notariais.

87 Cando a preposición introduce unha oración de infinitivo: “se *per* uentura o moesteyro de *Santa Coumba*, onde el era prior, perdesse seu dereyto *per* minguá d'el non querer *comprir* a carta del rey” (4.34).

4.2. Texto dos documentos

A transcripción dos documentos vai precedida da data cronolóxica e, se se explicita no pergamiño, da tópica, indicando entre parénteses as referencias espazo-temporais relativas aos documentos incluídos. Logo do sumario, infórmase da referencia arquivística, das edicións e rexestos de que foron obxecto os documentos, así como os estudos en que aparecen aludidos. Ao pé do texto do documento, antes das notas, indicamos nos documentos 1 e 2 as diverxencias máis significativas respecto das edicións de Souto Cabo (2008a; SC) e Boullón & Monteagudo (2009; BM); obviamente, non se inclúen aquelas que teñen que ver con diferentes opcións editoriais. No referente aos símbolos empregados por outros editores, cómpre advertir que Souto Cabo (2008: 21) usa <> para “leiturais problemáticas sobre as quais não foi possível uma certeza absoluta”.

➤ 1 ➤

1255, xaneiro, 4. Igrexa de San Pedro de Cudeiro.

O xuíz Oveco Luz sentencia a favor do prior e do convento de Santa Comba a contenda con Xoán Fernández de Val de Grou sobre a loitosa de María Fernández de Barro.

A.- A. H. N., Clero, Ourense, Naves, c. 1506, nº 9.

ED. SOUTO CABO, *Documentos*, 66-67; BOULLÓN / MONTEAGUDO, *Documentos*, 109-110.

Conozuda cousa [seia]¹¹ a todos aqueles que ista carta ujren que co[mo ueo]^{12/2} a contenda ante mjn, Oueco Luz, iuýz de Búual e de Temejs, ontre o p[rrior]¹³ /³ de *Santa Coumba*, por si e por seu *conuento*, da una parte, e Joán Fernánd[iz]¹⁴ /⁴ de Ual de Grou, por si e por Joán Martíz e por Fernán Martíz e por toda /⁵ parte de María Fernándiz de Barro, sobre loutosa desa María Fernándiz, /⁶ que era morta. E ese prior dizía ca era súa uasala de mao beysada /⁷ [e]¹⁵ que moraua in Barro, que era seu couto, e ese prior dizía ca non auja outro /⁸ señor; vnde por estas III cousas dizía ca le auja a dar a loutosa, *conuén* /⁹ a saber, o melor auer que auja esa *María Fernándiz*. Da outra parte dixeron /¹⁰ ca la non deuían por dar, ca auían carta *per* que la non deuían por dar.

Et eu, /¹¹ Oueco Luz, ja desuso dicto, ujsta a carta e intindúdalas¹⁴ razoes da una /¹² parte e da outra e auuodo *conselo con omes boos e sages*, juýgo *per* sentenza /¹³ a loutosa ao prior desuso dicto e ao *conuento*, e mando que le dían o melor auer /¹⁴ móuil que aquela moler auía.

Dado aqeste juýzo na higreia de San Pe¹⁵dro de Codeyro jna era de M¹⁵ e CC⁰⁵ e LXL¹⁵ III⁰⁵ anos, quatro días an¹⁶dados de ianeyro.

Que presentes foron *e* o uiron *e* o oýron: Gil Oárez, ca/¹⁷ualeyro; Martín Fernández, razoero d'Ourense; Martín Pérez, prelado /¹⁸ da higreia de Fechas; Gonzaluo Fernández/¹⁶ da Uila Noua, maerdo/¹⁹[mo]^[2] de don Monio Fernández; Fernán Fernández, prelado da higreia /²⁰ [de]^[2] Beyro; Pedr'Eanes, prelado de Santo Tisso; Joán Fernández, capelán da /²¹ [hi]greia^[2] de Bocinos; Joán Pérez, notario d'Ourense.

E eu, Pedro /²² Domínguez, notario de Búual *e* de Temeis, que foy presente *e* a es/²³criuj.

VARIANTES DE TRANSCRICIÓN: 2. ante| SC <dâte>, BM [d]a[n]te; 4. de Grou| SC do Grou; 6. uasala| SC vasala; 7. in| SC en; auja| BM auia; 11. intindúdalas| SC intindidalas; 15. M| BM M^h; 21. Bocinos| BM Booin.

[1] No ms. falta.

[2] O ms. está rompido.

[3] No ms. non se le.

[4] O segundo *d* vai escrito sobre un *l*.

[5] Leva un símbolo en forma de áncora sobreposto que debe reforzar o carácter de numeral do *M*.

[6] O *f* vai escrito sobre un *d*.

► 2 ◀

1266, maio, 23.

Gonzalo Eanes de Nóvoa, coa súa muller María Fernández, renuncian por eles e polas súas voces á herdade de Rouzós, que está en Agrobó e en Couelas, en favor da descendencia de Sancha Eanes.

A.- A. C. Ourense, Fondo de Pergamiños Monacais, nº 957.

ED. SOUTO CABO, *Documentos*, 196-197.

REX. LEIRÓS, *Catálogo*, nº 957.

Sabuda cousa seya a quantos esta carta uiren /² qe eu, don Gonzaluo Eanes de Nóvoa, con /³ mía muller dona María Fernández, quitamos por sempre /⁴ e renuzamos por nós *e* por toda nosa uoz a ne/⁵tos *e* fillos de dona Sancha Eanes, que foy moller /⁶ de don Vaasco Fernández de Moreyras, *e* a toda sa uoz, /⁷ toda a demanda da herdade de Rrouzoos, comén a /⁸ saber, que iaz in Agro Boo *e* in Couelas, que perteezen /⁹ aos casares de Rrouzoos. Et nós nen nosa uoz /¹⁰ non seyamos poderosos de Ila nunca imbargar *e* por /¹¹ aqesto fezeron a nosa uoontade.

Et ningun da /¹² nosa parte non sea ousado de *contra* esta quitazón /¹³ uir nen passar; *e* se o fezer, peite aa outra parte /¹⁴ çen *morauidís* *e* a carta permeesca in súa rouor.

Feita /¹⁵ a carta X días ante *caendas*^[1] junias, era M^o CCC^a IIIJ^a.

/¹⁶ Et que esto non uena in dulta *e* seya máis firme, /¹⁷ mandamos esta carta seclar de *nostro* seelo.

/¹⁸ *Testemuyas* a esto chamados: frey Pedro Alffonso *e* frey Domingo /¹⁹ de/^[2] Amoeyro; *Johán Martíz*, clérigo de San Payo de Bóueda; /²⁰ Lopo Martíz, Rrodrigo Fernández Caruallo, *Johán Pérez* Centroos, caua/²¹leyros; Pedro Stéueez de Costa de Monte; *Johán* Móogo, ca/²²pelán de Amoeyro; Bartholomeo, home de don Gonzal[uo]^[3].

/²³ Eu, Martín Pérez, notario iurado de Ourense, que o scriuj.

VARIANTES DE TRANSCRICIÓN: 14. çen| SC C^o; Feita| SC Facta; 18. *Testemuyas*| SC Testes; 20. Centroos| SC <Centrooes>; 21. Stéueez| SC steuae; 22. Bartholomeo| SC Bartholameus; Gonzal[uo]| SC gôzalu.

[1] Está escrito *k̄tas*.

[2] Está na entrelíña.

[3] Faltan as letras *uo*.

► 3 ◀

1278, xullo, 10. San Cibrao (1278, xuño, 8. Segovia / 1278, xullo, 8. A Rocha Forte).

Os porteiros Pedro Martins e Fernando López entregan ao prior Afonso Pérez e ao mosteiro de Santa Comba o lugar de San Cibrao e o couto de Mende, en virtude de dúas cartas do rei Afonso X e de Estevo Fernández, meiriño maior en Galiza, respectivamente. Inclúense ambas as cartas.

A.- A. H. N., Clero, Ourense, Naves, c. 1506, nº 11.

REX. SÁNCHEZ BELDA, *Documentos reales*, nº 808 [Rexesto da carta de Afonso X].

REF. VÁZQUEZ NÚÑEZ, *BCMO*, I, 243-244; DURO, *Naves*, 147.

Sabian quantos esta carta viren que en presenza de *mjn*, Affonso Pérez, público *e* jurado notario d'Ourense, *e* das testimūyas de juro escritas a aqesto spe[cialmente]^[1] /² chamadas *e* rogadas, Pedro Martíz, porteyro del rrey, *per* carta del rrey asseelada do seu seelo colgado, *e* Fernán López, porteyro de don Estéuano Fernán[dez, meyrino mayor]^[1] /³ en Galliza, *per* una carta deste don Estéuano aberta asseellada do seu seelo nas costas, o teor das quaes/^[2] cartas anbas no fundo deste estrumento [se contén]^[1], /⁴ outogaron a don Afonso Pérez, prior do moesteyro de Santa Coomba, por ssi *e* pollo conuento desse meesimo moesteyro, vn lugar [a que cha]/⁵mam^[1] San Çibrão, metendo este prior, por ssi *e* pollo conuento desse meesimo moesteyro, no jur *e* na possissón das casas [e dos moýños deste lugar]^[1] /⁶ de San Çibrão sobredito meténdoo dentro.

Et *per* esta entrega dezían estes porteyros sobreditos que entregauan a este prior sobredito por ssi [e pollo conuento desse meesimo]^[1] /⁷ moesteyro o couto de Meende con todos seus dereytos *e* con todas súas perteenças, *e* que *per* esta possissón en que o metían destas casas *e* destes moýños [deste lugar de San]^[1] /⁸ Çibrão, que lle entregauan tódasllas outras cousas *e* herdamentos que pertijçían a este lugar de San Çibrão *e* a este couto de

Meende. Et que *per* esta entrega que lle [fazían, que o]^[1] /⁹ metían no jur e na possessón deste lugar e deste herdamento de San Çibrão e deste couto de Meende. Et encoutaron estes porteyros sobreditos na [pena que se]^[1] /¹⁰ contén nos priuilegios de Santa Coomba a todos aquellos que este lugar e este herdamento de San Çibrão et este couto de Meende embargass[en]^[1] /¹¹ ou entrassen ao prior e ao conuento sobreditos.

A qual entrega ffeyta ao prior sobredito por ssi e pollo conuento, Gonçaluo Ramírez, escudeyro [de Pedro]^[1] /¹² Eanes^[2], esleyto d'Ourense, e outros escudeyros desse esleyto, e Pedro Rodríguez, mayordomo, e Johán Saco, clérigos do esleyto, tomaron e entraron [este lugar]^[1] /¹³ de San Çibrão sobredito ao prior sobredito.

O teor da carta del rrey é^[2] atal:

Don Alfonsso, por lla *graçia* de Dios rrey de Castiella, de León, [de Toledo, de Gallizia]^[1] /¹⁴ de Seuilla, de Córdoua, de Murça, de Jahén^[2] e del Algarbe, a llos conceios^[2], justiças, alcales, merinos^[2], comendadores e a tódollos otros apportellados de llas [villas]^[3] /¹⁵ et de llos lugares^[4] del obispado de Orense, también del rregallengo^[2] como^[2] del abbadengo^[2], salut e *graçia*.

Sepades que yo tengo por bien que don Abrahán^[2] Aben/¹⁶xuxén, yerno^[2] del almoxariff don Moyr, recabde por mj todas llas sacas de llas cosas uedadas que sacaron de mio rregno^[2] contra mio deffendimiento, e /¹⁷ los priuilegios quebrantados e las cartas mías e de llos otros rreys e las cosas descaminadas^[2] e llos bienes de aquellos que muriron sin herederos e el mostrenco, assí /¹⁸ como^[2] veredes en las otras mis cartas que uos embío en esta rrazón. Et sobre esto embío allá a Pedro Martínez, este mio portero, que faga llas entregas destas cosas sacadas (?) /¹⁹ de aquellos que algunas^[2] cosas ouieren a dar por esta rrazón ssi dar non llo quissieren, et que saque su portaría como^[2] deue de allj [do]nde^[1] fezere lla entrega.

Et qual/²⁰quier que pcyndra lle amparasse, pecharm'ie en pena^[2] çient^[2] morauidis de lla moneda nueua. Et se mester ouier ayuda para esto, mando a llos allcalles e a llos /²¹ justiças e a todos llos otros apportellados qu'el aiuden a *complir* esto que o yo mando e non fagan ende al, sinón por qualesquier que fincasse que assí non llo /²² ffeziessen, mando a este mio portero que llos emplaze que sean ante mj del día que llos emplazaren a XX° días, et yo escarmenarillo he de aquella guisa que /²³ ouiere por bien.

Dada en Segouia, VIIJ^o días de junio, erra de mill^[2] e CCC^{os} e XVJ años.

Yo, Domingo Rroyz, lla fiz escriuir por mandado del [rrey]^[1].

¹⁴ Johán Pérez.

O teor da carta de don Estéuano é^[2] tal:

De mjn, don Estéuano Fernández, merjno mayor en Galliza, al conçello^[2] e a llos juýzes [de]^[1] /²⁵ Ourense, e a tódollos otros conceios, alcales^[2], juýzes e otros omnes de

todo el obispádigo de Ourense que esta mj carta viren, salut e *graçia*, [assí]^[1] /²⁶ como^[2] a aquellos que amo e en que fío e para quales querría bona uentura.

Fágouos saber que yo embío allá Fernán López, mio portero que esta carta leua, que entregue /²⁷ al prior e al conuento de Santa Columba^[2] el couto de Meende e el otro herdamiento todo qu'el tienen forçado el cabildo de Ourense, segunt que estaua /²⁸ quando gello forçaron con llos nouos e prouechos que dende leuaron o podrian leuar des entonde a acá. Et otrossí que penore e affinque este cabildo /²⁹ sobredicho en quanto lles fallare por llos mill² marchos e por llas quinentas libras del oro por llo quebrantamiento del priuilegio de Santa Columba, e que llo entre/³⁰gue a don Abrahán Abenxuxén o a aquellos que llo han de rracabdar por él, todo assí móuil como^[2] rrayz, *per* uquer que llo meior parado fallare, segunt /³¹ manda el priuilegio e las cartas del rrey.

Por que uos yo mando a cada unos de uós, *per* huquier que este Fernán López acaçere en uuestros lugares, /³² que quando quier que uos este Fernán López llamar que aya mester uuestra ayuda para *complir* esto qu'el yo mando, que uós que uayades con el e que llo aiudedes en guisa /³³ que él que llo poda *complir* bien e derechamientre, que con minga dello que uós y auedes de ffazer qu'él que llo non lexe todo de *complir*. Et desto nenguno non sea escusado, /³⁴ sinón sabet que qualquier que llo assí non ffeziesse, que al cuerpo e a quanto que ouiesse me tornaría yo por ello e llos estragaría, assí como^[2] a aquellos que non quieren /³⁵ *complir* el mandado del rrey e el mio.

Et otrossí mando a Velasco Rrodríguez, mio algazil, e a llos míos merinos que andaren en essa tierra, que uayan con este /³⁶ Fernán López quando llos él llamar para ffazer esta entrega e que llo non dexen de fazer por otras cartas nengunas^[2] que lles yo aya embiado sobre esta /³⁷ rrazón, que yo llo embío allá porque el non perda el su derecho^[2] de lla portaría e non fagan ende al, sinón a llos corpos e a quanto que ouiesen me tornaría /³⁸ por ello. Otrossí mando a este Fernán López que, assí del coto de Meende como^[2] del herdamento que entragar al prior e al conuento de Santa /³⁹ Columba, como^[2] de llos mill^[2] marchos e quinentas libras del oro del priuilegio britado, que tome de todo lla portaría para ssi bien e *complidamente* deste /⁴⁰ cabidoo de Ourense.

Et outrossí que nenguno^[2] non sea osado de lle amparar pinora sobre esta rrazón, sinón quenquier que gella amparasse /⁴¹ al cuerpo e a quanto que ouiesse me tornaría por ello. Et demays mando a él que quenquier que gella ampare, que llo penore por el mio encouto (?) /⁴² que son çient^[2] morauidis de lla bona moneda e que llo garde para mj e non ffaga ende al.

Dada en Rochafforte, VIIJ^o días de jullio, erra de mill^[2] e CCC^{os} /⁴³ e XVJ años.

Eu, Pedro Migéllez, lla fiz escriuir *per* mandado de don Estéuano.

ffeyto ffoy esto en San Çibrão, X^o días de jullio, erra de mill^[2] e CCC^{os} /⁴⁴ e XVJ anos^[2].

Testimūyas que foron presentes: Pedro Pérez, dito Cortegada; Pedro Eanes^[2], dito Callado; Migueell Pérez, çapateyro da Corredoyra; Johán Pérez, dito /⁴⁵ de Moreyras; Pedro

Pérez de Palmés; Vaasco Rrodríguez, algazil de don Estéuano; Martín Pérez, porteyro del rrey; Munio Pérez de Mayorga.

^{/46} Et eu, Affonso Pérez, público e jurado notario d'Ourense, que ffoý presente a todas estas cousas sobreditas e este estrumento ende escriuñ ^{/47} a rrogo do prior sobredito e en el puie meu signo^[2] en testimũyo de uerdade, que é^[2] tal, *testimũya* |Sinal|.

[1] O ms. está rompido.

[2] Leva un trazo sobreposto.

[3] No ms. non se le.

[4] O *a* está na entreliña.

➤ 4 ➤

1279, abril, [23] / 24; luns (1279, abril, 18).

Os frades de Santa Comba Xoán Pérez e Pedro Eanes, nun primeiro momento, e despois o prior Afonso, pidenlle a Xoán Arias de Noelle, pesquisador no bispado de Ourense, que lles entregue a pesquisa que fixo con Xoán Suárez sobre os privilexios quebrantados de Santa Comba para envialla ao rei. Xoán Arias négase a entregala sen que estea presente ou envíe o seu selo o pesquisador Xoán Suárez. Inclúese unha carta na que este insta a Xoán Arias a entregar a pesquisa.

A.- A. H. N., Clero, Ourense, Naves, c. 1506, nº 12.

Era de mill^[1] e CCC^{os} e XVIIJ anos^[1], oy[to días por]^[2] andar do mes d'abril. Connuçada cousa seia a quantos esta carta viren e oýrem como per presença de mñ, Pedro Eanes, notario jurado da çidade [d'Ourense, e das teste]^[2] muyas^[2] dehuso escriptas, Johán Pérez e Pedro Eanes, frades do moesteyro de Santa Coumba de Naves, fezeron leer de u[erbo]^[2] a uerbo per mñ, notario sobredito, ante Johán Arias de Noelle, pesquisador no bispádigo d'Ourense dos [...] ^[2] /³ [...] ^[3] vna carta de Johán Suárez, pesquisador e companón do dito Johán Arias, aberta e seclada cum seu seelo chã nas costas. O teor da qual carta era tal:

A uós, Johán Arias, de mñ, Johán Suárez, soúde, assy como a home [para quen quero a]^[2] /⁴ mayor boa uentura.

Rrógouos e dígouos da parte del rrey que a pesquisa que mñ e uós fezemos sobre preyto dos priuilegios quebrantados de Santa Coumba e do couto de Meende, que enuijdes o tralado da pesquisa a casa [del rrey serrada]^[2] /⁵ e aseelada de uosso seelo, assy como mandou el rey per súa carta que uós teedes, e enprazade ámbalas partes que aparescan a aquel prazo, assy como el rrey mandou na carta sobredita. E quanto uós y fezerdes, eu o outorgo [...] ^[2] /⁶ ben sabedes que uós auedes os liuros e as cartas per que fezemos a

pesquisa. E sabede que eu non posso yr a uós porque uou a parte en seruiço del rrey sobre preyto do seruiço segundo. E se uós esto non quiserdes *comprir*, dade a carta ao prior e que a mostre /⁷ por mñ hu mester for.

Ffeyta a carta XVIIJ^o días do mes de abril, era de mil e CCC e XVIIJ^e anos.

A qual carta leída, o dito Johán Arias respondeu aos frades sobreditos e disso que aquela pesquisa que el fezera no bispádigo d'Ourense por rrogo^[1] (?) /⁸ do moesteyro de Santa Coumba, que el que a fezera cum Johán Suárez que lle a carta sobredita enuiara e que ambos a poseran en un lugar u seuesse en garda e que a non darían a un sen o outro nen ao outro sen o outro, mays que eles fossen [a Johán]^[3] /⁹ Suárez e o adusessen a un lugar u quisessen e el que sse chegaría y de boamente, ou senón que adusessen seu seelo de Johán Suárez per que lle dessen a pesquisa daquel lugar u sija en garda e per que seelasse a pesquisa e a carta dos seelos para a [en]^[10] uiar^[3] al rrey, assy como el rrey na súa carta mandaua. E que el, per cada una destas razoes ambas, os liuraría logo muy de boamente, que non ficaría per el, e enprazaría as partes ambas e *compriría* a carta del rrey de uerbo a uerbo muy de boa^[11] mente, assy como le el rrey mandaua, ca non era por al ueído de Santiago a Aureense senón para *comprir* a carta del rrey e que en uentade tijna de *comprir* sempre os seus mandamentos del rey, en quanto le o fólgo e o corpo durasse. E que se ll'os /¹² frades sobreditos cada una destas razoes que lles dizía non *comprían*, que el doutra guissa non os podía liurar nen *desenbargar compridamente*, assy como le el rey na súa carta mandaua.

Et os frades sobreditos entón responderon e disseron ao /¹³ dito Johán Arias que el que filasse a pesquisa e posesse en ela o seu seelo, e que filasse un seu ome^[1] e que o enuiasse cum eles e que eles yrían a Johán Suárez cum aquel seu ome^[1] e que lle farían y poer seu seelo de Johán Suárez e, por mayor auondança, que /¹⁴ elles darían as custas a aquel seu ome^[1] que con elles enuiasse; e a pesquisa serrada d'ámbolos seelos, que o seu ome^[1] entón os entregasse dela. E entón o dito Johán Arias respondeu e disso que, macar a pesquisa teuesse, que a non enuiaría nen l[i]uraríala^[4] de scer /¹⁵ serrada do seu seelo e do de seu *companeyro*, assy como el rey na súa carta mandaua. E entón os frades sobreditos pediron e disseron ao dito Johán Arias que poys que lles el esto non quería fazer, que lles desse o tralado da carta del rey que lles /¹⁶ o prior do moesteyro sobredito adussera a el e a seu *companón* Johán Suárez. E o dito Johán Arias entón respondeu e disso que non e[ra] ^[3] tíudo para les dar o tralado da carta, poys que el presente estaua e presente era para a *comprir* en todo se seu *companeyro* /¹⁷ ouesse.

Et de tod'esto que sobrescripto é^[1] os frades sobreditos e o dito Johán Arias pediron a mñ, Pedro Eanes^[5], notario sobredito, que eu que lles desse senlos estrumentos feytos per mía mão partidos per abc de tod'esto, assy como sobrescripto e rogado era de cada /¹⁸ una das partes, e meu sinal y posto e as testemuyas y postas que presentes estauan en testemuyo de uerdade.

Testemuyas que presentes foron para aquesto todo que sobrescripto é^[1] chamadas e rogadas: Ffernán Uaásquíz, escripuán del rrey e clérigo d'Ou^[19]rense; don Golín, juýz

d'Ourense; *Pedro Eanes*^[5], dito Colaço; Boa Junta, çidadaos d'Ourense; *Johán Domínguez*, dito da Uaya, clérigo do choro d'Ourense; *Johán de Gaança*, mercador de *Santiago*.

Aínda en outro día lúes, sete días por andar do /²⁰ mes d'abril, sub esta era sobredita, o prior don Afonso de *Santa Coumba* de Naues disso, frontando *per sy meesimo* a *Johán Arias* sobredito *per* presenza de *mjn, Pedro Eanes*^[5], notario desuso dito, que el que o rogaua da parte del rrey e da súa que fezesse bem e /²¹ *comprisse* a carta del rey e que enprazasse as partes ambas e serrasse a pesquisa e aseelássea e enuiássea al rrey, assy como le el rrey enuiara dizer na súa carta e que el lo gradeçería e seruiría.

E entón *Johán Arias* respondeu ao prior sobredito e disso /²² que el presente estaua para *comprir* a carta de seu señor el rey muy de boamente e que non ueera por al de *Santiago* a *Aurense* senón para aqwesto, mays que ben sabía o prior que a pesquisa que el fezera entr'el e o cabídeo d'Ourense por razón dos priuilegios /²³ quebrantados, que el que a fezera *cun Johán Suárez*, que lle el rey dera por *companeyro* *cun* que a fezesse, e depouys que a fezeran ambos, que ambos a poseran de *consuu* en un lugar u seuesse en garda e que a non darían a un sen o outro *nen* ao outro sen o outro, se /²⁴ ambos non fossen presentes. Mays se o prior quería seer desenbargado, que fosse ou enuiasse por *Johán Suárez*, *cun* que el fezera a pesquisa, e el que o atendería muy de boamente, quer en Ourense, quer una legua ou dúas redor d'Ourense, ata que o dito *Johán Suárez* ueesse. E depouys que ueesse *Johán Suárez*, que entón ambos de *consuu* enprazarían as partes e reçeberían a pesquisa d'alý u a poseran en garda e seelala yam ambos e entón enuiala yam al rrey, assy como les el rrey mandara a ambos, e doutra guissa el /²⁶ soo non o podía liurar *per sy, nen* outrossy el rey non enuiara a el soo dizer que este preito liurasse. Ou senón, se *per* uentura o dito *Johán Suárez* non podesse uijr *per* súa pessoa, que lle aduscessen o seu seelo *per* u fosse el çerto e *per* u le dessem a pesquisa daquel lugar /²⁷ u sija en garda; e depouys que a colesse el na mão, que entón enprazaría as partes ambas e aseclaría a pesquisa dos seelos ambos e entón enuiala ya al rrey. E se o prior cada una destas non podía *comprir*, que lle desse as custas e el yría *con* el ou *con* seu /²⁸ mandadeyro uquer que *Johán Suárez* fosse muy de boamente; e se esto o prior non quería, que lle desse as custas e el que o atendería en Ourense, quer una legua ou dúas redor d'Ourense, ata que o dito *Johán Suárez* ueesse. E se o prior esto non quería fazer, que fi/²⁹lasse un notario jurado e o enuiasse por *Johán Suárez* e el que lle daría un seu ome^[1] que fosse *con* el. E que tod'esto le fazia *cun* sabor grande que auía de o liurar e de *comprir* a carta e o mandamento de seu señor el rrey.

E o prior entón respondeu e /³⁰ disso que ben auería el custas para un seu ome^[1] e para outro de *Johán Arias* que fossem por *Johán Suárez*, mays para outro notario *nen* para o dito *Johán Arias* non as podía auer *nen* tijna guissado de as dar, *nen* el rey outrossy non las mandara dar *nen* man/³¹daua escripto na súa carta del rrey que el custas nemunas desse, e que *Johán Arias* fezesse leer a carta e se y achasse que lle el rrey custas mandaua dar, que el que las daría de boamente. E *Johán Arias* entón disso que ia el a carta fezera leer e sabía /³² ben quanto y iazía, mays poys o prior *nen*vna destas razoas todas que lle el dizía

non quería *comprir*, que el non sabía máys que lle y fezesse *nen* disesse. E o prior entón pediu ao dito *Johán Arias* que lle desse o tralado da carta del rrey e *Johán Arias* entón /³³ respondeu e disso que non era teúdo para le dar o tralado dela, poys que presente estaua para a *comprir* muy de boamente que non ficaría *per* el se ll'o outro *companeyro* dessem.

E o prior entón disso que poys ll'o tralado da carta del rey non quería dar *nen* as partes /³⁴ enprazar *nen* a pesquisa al rrey enuiar, que se *per* uentura o moesteyro de *Santa Coumba*, onde el era prior, perdesse seu dereyto *per* mingua d'el non querer *comprir* a carta del rrey, que el rey se tornasse poys a el e julgasse y aquello que por ben teuesse. E /³⁵ *Johán Arias* entón disso que ben disesse o prior da súa boca o que quisesse, mays que el en uentade tijna de *comprir* sempre as cartas de seu señor el rrey e os seus mandamentos, en quanto le o corpo e o fôlego durasse, e que ben uija o prior que non ficaría *per* /³⁶ el para *comprir* a carta del rey se el o outro *companeyro* que a *con* el auía de *comprir* sigo ouuesse.

Et de tod'esto que sobrescripto é^[1], o prior sobredito e o dito *Johán Arias* pediron a *mjn, Pedro Eanes*^[5], notario sobredito, que lles escripisse en esta carta tod'esto /³⁷ que razoauan e protestauan assy da una parte como da outra.

Testemuyas que en este día lúes sobredito foron presentes: *Johán Ffernández*; Nuno Eanes, fillo que fuy de Thomé *Eanes*^[5] da Corredoyra; *Pedro Domínguez*, ome^[1] de *Johán Periquino*, cóongo /³⁸ d'Ourense; *Pedro Eanes*, clérigo, teedor da capella que fuy de *Pedro Móogo*, moradores todos en Ourense.

/³⁹ Eu, *Pedro Eanes*, notario jurado da çidade d'Ourense, a aqwesto todo que sobrescripto [é presente fuy]^[3] e a rogo e *per* mandado do prior e de *Johán Arias* sobreditos esta carta [e]^[6] quanto y iaz *per* mía mão escripuj e meu sinal en ela puge en /⁴⁰ testemuyo de verdade [Sinal].

[1] Leva un trazo sobreposto.

[2] O ms. está rompido.

[3] No ms. non se le.

[4] Falta o i e as letras *arya* están na entreliña.

[5] Está escrito *iohñs*.

[6] No ms. falta.

1279, agosto, 1.

Guillerma García dá ao mosteiro de Santa Comba canto herdamento ten en Vilariño e en Forno Telleiro.

A.- A. C. Ourense, Fondo de Pergamiños Monacais, nº 1309.
REX. LEIRÓS, *Catálogo*, nº 1309.

Conoçuda cousa seia a quantos esta carta uirem e oýrem que eu, dona^[1] *Guilelma García*, filla que /² fuy de *Garçía Rodríguez* e de dona^[1] *Orraca Oárez*, non *constreniuda*

nen per engano aduzuda, mays /³ de meu plazer e de mía propia uoentade e cun todo meu siso *compridamente*, dou e outorgo por /⁴ erdamento por sempre ao moesteyro de Santa Coumba de Naues, a monte e aa fonte, cun /⁵ todas súas dereyturas e cun todas súas perteenças, quanto erdamento eu ey de parte de meu padre /⁶ en todo termio de Uillarino e de Forno Telleyro, o qual Uillarino e Forno Telleyro iazen no cou/⁷to de Santa Coumba de Naues.

E todo jur e todo señorío que eu ey no dito erdamento tólloo todo /⁸ de mjn e per esta presente carta meto o dito moesteyro, des este día en *deante* da era desta /⁹ carta, no jur e na posissón de todo este erdamento sobredito, per tal *condición* que o dito moesteyro o aia /¹⁰ por erdamento por sempre e que faça del toda súa uoentade. Et este erdamento sobredito /¹¹ dou ao dito moesteyro por Deus e por mía alma e por remijmento de meus pecados, e /¹² por alma de meu padre, e por bem e por algo que me sempre fezeron do dito moesteyro e fazen. /¹³ Et mando e outorgo que o dito moesteyro seia amparado en todo tempo e en toda sazón cun este /¹⁴ erdamento sobredito que lle dou per todos meus bees, *tambem* pelos que ora ey como pelos que ouer /¹⁵ des este día en *deante*.

Et se alguén da mía parte quiser yr ou passar *contra* esta carta ou a britar /¹⁶ en alguna^[1] maneyra, aquel ou aquela que o fezer outorgo e mando que peyte de pëa ao^[11] dito moesteyro /¹⁷ CCC^{os} *morauidis* da boa moeda e que a carta torne sempre en seu estado.

Ffeyta a carta en día de *caendas*^[2] /¹⁸ agustas, era de mill^[1] e trezentos e diez e sete anos^[1].

/¹⁹ Testemuyas que presentes foron para aquesto que sobrescripto é^[1] chamadas e rogadas: Martín Domínguez, /²⁰ reytor da ygleia de San Martino de Reuordaos; Pedro Domínguez, prelado de San Salvador /²¹ de Beesteyros; Johán de Sorueyra, escolar; Viuián Domínguez, clérigo, morador en Santa Coumba; /²² Pedro Eanes, dito Colaço, de Palmés e seu fillo Arias Pérez; Lourenço Eanes^[3] de Palmés; Ffernán /²³ Pérez, dito Cotón, de Palmés; Viuián Pérez, frade de Çella Noua; Johán Páez^[4], fillo que fuy de Pay Moñiz.

/²⁴ Eu, Pedro Eanes, notario jurado da çidade d'Ourense, que presente fuy e a rogo e /²⁵ per mandado de dona^[1] Guilelma, sobredita, esta carta escripuj e meu sinal y puge /²⁶ en testemuyo de verdade |Sinal|.

[1] Leva un trazo sobreposto.

[2] Está escrito *k̄is*.

[3] Está escrito *iōh*.

[4] Está escrito *p̄z*.

BIBLIOGRAFÍA

Referencias de Arquivo

Arquivo da Catedral de Ourense, Fondo Monacal, Santa Comba de Naves, n°s 44, 77, 159, 275, 319, 327, 454, 643, 649, 666, 726, 731, 739, 754, 760, 801, 802, 819, 934, 947, 953, 957, 972, 974, 997, 1007, 1008, 1023, 1040, 1076, 1077, 1080, 1245, 1296, 1297, 1309, 1361, 1367, 1455, 1463, 1506, 1520, 1541, 1592, 1678, 1687, 1690, 1742, 6130, 6134, 6169. (=ACO 44, 77, etc.)

Arquivo da Catedral de Ourense, Fondo Catedralicio, Escrituras VII, n° 71 (=ACO Escrituras VII/71); Escrituras I, n° 10. (=ACO Escrituras I/10)

Archivo Histórico Nacional, Sección Clero, Ourense, Santa Comba de Naves, carpeta 1506, n°s 8, 9, 10, 11, 12. (=AHN 1506/8, 9, 10, 11, 12)

Referencias bibliográficas

Bono, José (1982): *Historia del derecho notarial español. I, La Edad Media. Literatura e instituciones*. Madrid: Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España.

Boullón Agrelo, Ana Isabel (2004): "Catálogo de documentos éditos en galego anteriores a 1260", *Cadernos de Lingua* 26, pp. 5-46.

Boullón Agrelo, Ana Isabel (2005): "Consideracións sobre os primeiros textos escritos en galego na Idade Media", en Ana Isabel Boullón Agrelo, Xosé Luís Couceiro Pérez e Francisco Fernández Rei (eds.): *As tebras alumeadas. Estudos filolóxicos ofrecidos en homenaxe a Ramón Lorenzo*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, pp. 45-68.

Boullón Agrelo, Ana Isabel; Henrique Monteagudo (2009): *De verbo a verbo. Documentos en galego anteriores a 1260*, Santiago de Compostela: Universidade. (=BOULLÓN / MONTEAGUDO, Documentos)

Castro, Ivo (1991): *Curso de História da Língua Portuguesa*. Lisboa: Universidade Aberta.

Castro, Ivo (2004): *Introdução à História do Português. Geografia da Língua. Português Antigo*. Lisboa: Edições Colibri.

Duro Peña, Emilio (1968): "El monasterio de Santa Comba de Naves", *Anuario de Estudios Medievales* 5, pp. 137-179. (=DURO, Naves)

Duro Peña, Emilio (1972): *El monasterio de San Pedro de Rocas y su colección documental*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijoo".

Duro Peña, Emilio (1973): *Catálogo de los documentos privados en pergamino del archivo de la catedral de Orense (888-1554)*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijoo".

Duro Peña, Emilio (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*. [Santiago de Compostela]: Consello da Cultura Galega-Ponencia de Patrimonio Histórico.

Emiliano, António H. de Albuquerque (2003): "Sobre a questão d'os mais antigos textos escritos em português", en Ivo Castro e Inês Duarte (eds.): *Razões e Emoção. Miscelânea de estudos em homenagem a Maria Helena Mira Mateus*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, pp. 261-278.

Ferro Couselo, Xesús (1967): *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*. Vigo: Galaxia [Cit. pola ed. facsimilar de 1996].

Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2006): *Lingua, nación e identidade*. Ames: Laiovento.

Gutiérrez Pichel, Ricardo (2007): "Documentación latino-romance 'non dispositiva' na emerxencia do galego escrito", *Cadernos de Lingua* 29, pp. 45-108.

Gutiérrez Pichel, Ricardo (2008a): "A documentación non dispositiva na emerxencia do galego instrumental: a *pesquisa* e o *relato procesual*", *Verba* 35, pp. 73-119.

Gutiérrez Pichel, Ricardo (2008b): "O mosteiro de San Salvador de Sobrado de Trives: primeira documentación romance (1255-1271)", *Murguía* 15/16, pp. 47-74.

Gutiérrez Pichel, Ricardo (2008c): "A habilitación do romance na documentación do mosteiro de Sto. Estevo de Chouzán (Lugo)", en Esther Corral Díaz, Lydia Fontoira Surís e Eduardo Moscoso Mato (eds.): *A mi dizen quantos amigos ey. Homenaxe a Xosé Luís Couceiro*. Santiago de Compostela: Universidade, pp. 479-493.

- Gutiérrez Pichel, Ricardo; Alexandra Cabana Outeiro (2007): "Parámetros para o estudo da introdución do romance na documentación notarial galega", en Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.): *Na nosa lyngoage galega: a emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega-Instituto da Lingua Galega, pp. 129-157.
- Leirós Fernández, Eladio (1951): *Catálogo de los pergaminos monacales del archivo de la S. I. Catedral de Orense*. Santiago: El Eco Franciscano. (=LEIRÓS, *Catálogo*)
- Lorenzo, Ramón (1988): "Normas para a edición de textos medievais galegos", en Dieter Kremer (ed.): *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes (Trier, 1986)*, vol. VI. Tübingen: Max Niemeyer, pp. 76-87.
- Lorenzo Vázquez, Ramón (2003): "El gallego en los documentos medievales escritos en latín", en Hermógenes Perdigueru Villarreal (ed.): *Lengua romance en textos latinos de la Edad Media. Sobre los orígenes del castellano escrito*. Burgos: Universidad de Burgos – Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, pp. 161-192.
- Lorenzo, Ramón (2004a): "Edición de documentos medievais. Problemas que presentan algunhas abreviaturas", en Rosario Álvarez e Antón Santamarina (eds.): *(Dis)cursos da escrita: estudos de filoxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. [A Coruña]: Fundación Pedro Barrié de la Maza, pp. 449-458.
- Lorenzo, Ramón (2004b): "Emerxencia e decadencia do galego escrito (séculos XIII-XVI)", en Rosario Álvarez Blanco, Francisco Fernández Rei, Antón Santamarina (eds.): *A lingua galega: historia e actualidade. Actas do I Congreso Internacional (16-20 de setembro de 1996. Santiago de Compostela)*, vol. III. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega-Instituto da Lingua Galega, pp. 27-153.
- Lorenzo, Ramón (2007): "Os notarios e a lingua nos comezos da escrita documental en galego", en Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.): *Na nosa lyngoage galega: a emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega-Instituto da Lingua Galega, pp. 313-372.
- Lorenzo, Ramón (2009): "Edición e comentario dun documento do mosteiro de Montederramo de 1247", en Mercedes Brea (coord.): *Pola mellor dona de quantas fez nostro Senhor. Homenaxe a Giulia Lanciani*. Santiago: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, pp. 349-354.
- Lucas Álvarez, Manuel (1975): "Documentos notariales y notarios en el monasterio de Osera", en *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas. V. Paleografía y Archivística*. Vigo: Fundación Universitaria Española-Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Santiago, pp. 223-240.
- Lucas Álvarez, Manuel (1989): "El notariado en Galicia hasta el año 1300 (Una aproximación)", en *Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV. Actas del VII Congreso Internacional de Diplomática. Valencia 1986*, vol. I. València: Generalitat Valenciana, pp. 331-480.
- Lucas Álvarez, Manuel; Pedro Lucas Domínguez (1996): *El monasterio de San Clodio do Ribeiro en la Edad Media: estudio y documentos*. Sada-A Coruña: Seminario de Estudos Galegos-Edicións do Castro.
- Maia, Clarinda de Azevedo (1997): *História do galego-português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)*. S. l.: Fundação Calouste Gulbenkian – Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica (Reimpresión da edición do INIC, 1986).

- Mariño Paz, Ramón (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Mariño Paz, Ramón (2002): "A desnasalización vocálica no galego medieval", *Verba* 29, pp. 71-118.
- Martins, Ana Maria (1999): "Ainda 'os mais antigos textos escritos em português': Documentos de 1175 a 1252", en Isabel Hub Faria (org.): *Lindley Cintra. Homenagem ao Homem, ao Mestre e ao Cidadão*. Lisboa: Edições Cosmos-Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, pp. 491-534.
- Martins, Ana Maria (2001): "Emergência e generalização do português escrito. De D. Afonso Henriques a D. Dinis", en Maria Helena Mira Mateus (coord.): *Caminhos do Português. Exposição Comemorativa do Ano Europeu das Línguas. Catálogo*. Lisboa: Biblioteca Nacional, pp. 23-71.
- Martins, Ana Maria (2004): "A emergência do português escrito na segunda metade do século XII", en Rosario Álvarez e Antón Santamarina (eds.): *(Dis)cursos da escrita: estudos de filoxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. [A Coruña]: Fundación Pedro Barrié de la Maza, pp. 491-526.
- Martins, Ana Maria (2007): "O primeiro século do português escrito", en Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.): *Na nosa lyngoage galega: a emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega-Instituto da Lingua Galega, pp. 161-184.
- Monteagudo, Henrique (1994): "Aspectos sociolingüísticos do uso escrito do galego, o castelán e o latín na Galicia tardomedieval" (ss. XIII-XV), en Elvira Fidalgo e Pilar Lorenzo Gradín (coords.): *Estudios galegos en homenaxe ó profesor Giuseppe Tavani*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia – Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias "Ramón Piñeiro", pp. 169-175.
- Monteagudo, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega*. Galaxia: Vigo.
- Monteagudo, Henrique (2004): "O Camiño, as linguas e a emerxencia do galego", *Grial* 161, pp. 52-61.
- Monteagudo, Henrique (2005): "O Foro do Burgo do Castro Caldelas (1228) e a emerxencia do galego escrito", *Grial* 166, pp. 112-119.
- Monteagudo, Henrique (2007): "A emerxencia do galego-portugués na escrita instrumental", en Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.): *Na nosa lyngoage galega: a emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega-Instituto da Lingua Galega, pp. 275-312.
- Monteagudo, Henrique (2008): *Letras primeiras: o foral de Caldelas. a emerxencia da escrita en galego e os primordios da lírica trobadoresca*. [A Coruña]: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Monteagudo, Henrique (2009): "A elaboración do galego escrito no período primitivo", *Estudos de Lingüística Galega* 1, pp. 85-111.
- Rodríguez Guerra, Alexandre; Xavier Varela (2007): "As grafías no *Cancioneiro da Ajuda*", en Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.): *Na nosa lyngoage galega: a emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega-Instituto da Lingua Galega, pp. 473-556.
- Romaní Martínez, Miguel (1989): *Colección diplomática do mosteiro cisterciense de Sta. María de Oseira (Ourense). 1025-1310*, 2 vols. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- Sánchez Belda, Luis (1953): *Documentos reales de la Edad Media referentes a Galicia. Catálogo de los conservados en la sección de clero del Archivo Histórico Nacional*. Madrid: Dirección General de Archivos y Bibliotecas-Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación Nacional. (=SÁNCHEZ BELDA, *Documentos reales*)

- Santos, María José Azevedo (1994): *Da visigótica à carolina. A escrita em Portugal de 882 a 1172*. S. l.: Fundação Calouste Gulbenkian-Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica.
- Souto Cabo, José António (1996): “O ‘Testamento de Estêvão Peres’ (1230). Aproximação à primeira escrita galego-portuguesa na Galiza”, *Revista de Filología Románica* 13, pp. 123-149.
- Souto Cabo, José António (2002a): “Usos romances na documentação galego-portuguesa do século XIII”, en Brian F. Head, José Teixeira, Aida Sampaio Lemos, Anabela Leal de Barros e António Pereira (orgs.): *História da Língua e História da Gramática. Actas do Encontro*. Braga: Universidade do Minho – Centro de Estudos Humanísticos, pp. 435-448.
- Souto Cabo, José António (2002b): “Fixação e evolução dos usos romances no séc. XIII: a documentação de S^a Mª de Alcobaca”, en Ramón Lorenzo (coord.): *Homenaxe a Fernando R. Tato Plaza*. Santiago de Compostela: Universidade, pp. 363-376.
- Souto Cabo, José António (2003a): “Nas orixens da expresión escrita galego-portuguesa. Documentos do século XII”, *Diacrítica. Ciências da Linguagem* 17-1, pp. 329-385.
- Souto Cabo, José António (2003b): “Dinámicas da escrita romance na primeira metade do século XIII”, en Amália Mendes e Tiago Freitas (orgs.): *Actas do XVIII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística (Porto, 2-4 de Outubro de 2002)*. Lisboa: Associação Portuguesa de Linguística, pp. 795-814.
- Souto Cabo, José António (2004): “Novas perspectivas sobre a génese da *scripta* romance na área galego-portuguesa. Textos e contextos”, *Aemilianense* 1, pp. 569-599.
- Souto Cabo, José António (2006): “Inventário dos máis antigos Documentos Galego-Portugueses”, *Agália* 85-86, pp. 9-88.
- Souto Cabo, José António (2008a): *Documentos galego-portugueses dos séculos XII e XIII* (Monografía 5 da *Revista Galega de Filoloxía*), A Coruña: Área de Filoloxías Galega e Portuguesa do Departamento de Galego-Portugués, Francés e Lingüística da Universidade. (=SOUTO CABO, *Documentos*)
- Souto Cabo, José António (2008b): “Do latín ao galego(-portugués): tempos, modos e espazos para unha mudanza escritural na documentazón notarial galega do séc. XIII”, en Javier Elvira, Inés Fernández-Ordóñez, Javier García González e Ana Serradilla Castaño (eds.): *Lenguas, reinos y dialectos en la Edad Media ibérica. La construcción de la identidad. Homenaje a Juan Ramón Lodares*. Madrid: Iberoamericana, pp. 167-190.
- Tato Plaza, Fernando R. (1997): “¿Dous documentos en galego de 1229?”, en I. Castro (ed.): *Actas do XII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística (Braga-Guimarães, 30 de Setembro a 2 de Outubro de 1996)*, vol. II. Lisboa: Associação Portuguesa de Linguística, pp. 297-302.
- Tato Plaza, Fernando R. (1999): *Libro de Notas de Álvaro Pérez. notario da terra de Rianxo e Postmarcos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Tato Plaza, Fernando R. (2004): “Sobre o testamento de Estevo Pérez. Lectura crítica e nova proposta de datación”, en Rosario Álvarez Blanco, Francisco Fernández Rei, Antón Santamarina (eds.): *A lingua galega: historia e actualidade. Actas do I Congreso Internacional (16-20 de setembro de 1996. Santiago de Compostela)*, vol. III. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega-Instituto da Lingua Galega, pp. 765-784.
- Vaquero Díaz, Mª Beatriz (2004): *Colección diplomática do mosteiro de San Salvador de Celanova (Ss. XIII-XV)*, IV tomos. [Santiago de Compostela]: Tórculo.
- Vázquez Núñez, Arturo (1898-1901): “Documentos históricos”, *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense* 1, pp. 242-244. (=VÁZQUEZ NÚÑEZ, *BCMO*, I)
- Veiga Arias, Amable (1983): *Algunas calas en los orígenes del gallego*. Vigo: Galaxia.